

АЗИЗ ҚАЮМОВ

НАЗМ
ВА ТАФАККУР
ҚУЁШИ

(ЖОМИЙ ВАФОТИНИНГ 500 ЙИЛЛИГИГА)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1992

1992 йилда улуғ шоир ва мутафаккир, Алишер Навоийнинг устози ва дўсти Абдурахмон Жомий вафотига 500 йил тўлди. Мазкур рисолада Жомийнинг ҳаёт йўли, унинг Навоий билан ҳамкорлиги ва дўстлиги бадий бўёқларда баён этилган. Жомий ҳаётига оид илмий маълумотлар обрўли манбалардан олинди.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Ма с ъ у л му ҳ а р р и р

Филология фанлари доктори М. ҲАКИМОВ

Та қ р и з ч и л а р:

Филология фанлари доктори М. ИМОМНАЗАРОВ,

филология фанлари номзоди Э. АҲМАДХУЖАЕВ

К $\frac{4603 \cdot 10 \cdot 00 - 733}{М 355 (4) - 92}$ 243-92

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 1992 й.

ISBN 5-648-01655-7

ЯНГИ АСАР

Хуросон мамлакатининг пойтахти муҳташам Ҳирот шаҳрининг шукуҳи баравж. Подшоҳлик тахтида барқарор ўлтирган Султон Ҳусайн Бойқаро марказни юксалтирмоққа кўп аҳамият беради. Карвонсаройлар, масжид ва мадрасалар, йўллар ва кўприклар бирин-кетин қурилмоқда. Аммо Ҳиротнинг шухрати фақат булар туйфайли эмас. Унинг шону шарафи бу ерда яшовчи, ўзининг жонбахш ижоди билан атроф заминни тасарруф этган ижодкорларда. Улар ҳиротли ёки бошқа шаҳарлардан келиб бу ерда ўрнашиб қолган кўп сонли шоирлар, хаттотлар, саҳҳофлар, муаррихлар, воизлар, наққошлар, муғанний ва бастакорлар, қўшиқчи ва раққослар, мусаввирлар, боринги, кишининг руҳи не билан озукланса шунини бунёд ва барпо этувчи моҳир ижодкорлардир. Ана шундай муўтабар зотларнинг пешвоси Ҳирот ва бутун Хуросоннинг маънавий дунёсида бош ўрин тутган муршид ва устоз улуғ шоир ва мутафаккир Нуриддин Абдураҳмон Жомий эди. Устознинг энг яқин маслакдоши, унинг содиқ сафдоши ва пуристедод шогирди, қадрдон дўсти улуғ шоир ва олим, давлат арбоби Мир Алишер Навоий эди.

Абдураҳмон Жомийнинг истиқоматгоҳи жуда оддий, бошқаларникидан ҳеч қандай фарқ қилмайдиган кулбалардан бири. Қиш аёзлари тугаб, эндигина баҳор қуёши юз очди. Унинг тоби ҳали иссиқлик бахш этадиган даражада эмас. Аммо унинг нурлари баҳор чехрасининг илиқ табассумини уйғотган. Гир-гир эсаётган майин шаббода қишнинг совуқ нафасини ҳайдаб навбаҳор хушбўйлигини ҳар ёнга таратади.

Ҳиротнинг марказидаги Урддан чиққан Навоий шахдам қадамлар билан шаҳар кўчаларидан ўтиб боради. У расталар, карвонсарой, мадрасалар ёнидан ўтди. Навоий гарчи хаёллар дунёсига чўмганича фикр суриб келаётган бўлса-да, унга салом бериб ўтаётган сон-

саноқсиз кишиларнинг биронтасини алиқсиз қолдирмас, ҳаммаларига ўзларига яраша жавоб қилиб борарди. У устоз Жомий ҳузурига ошиқмоқда. Мана, икки ойдан ошиб қолди, улар учрашишгани йўқ. Навоий хизмат юзасидан Қундуз ва Мазори Шариф шаҳарларида бўлди, у ерда юз берган баъзи нохуш ишларни бартараф қилмоқ ва вазиятни яхшиламоқ билан банд бўлди. Бу вақтда у гарчи йўлчилар орқали Жомийга бир неча мактуб йўллаган ва у хатларга жавоб олиб турган бўлса-да, устози мулоқотига ғоят муштоқ. Навоий йўл-йўлакай Жомий билан сўнги суҳбатларини эслайди. Унда Жомий Навоийга татаббу санъати тўғрисида ҳаяжон билан сўзлаган эди. Ганжалик улуғ шоир Низомий ўзининг «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») асари билан ўлмас бир шеърини ёдгорлик яратди. Улуғ озарбайжон шоири яратган бу шоҳона асарга татаббу қилиб ундан сўнг Хусрав Деҳлавий «Матла ул-анвор» («Нурларнинг юзага келадиган жойи») асарини ёзди. Низомий ва Хусрав Деҳлавийнинг маснавий йўлида ёзган бу икки асари мана неча юз йилдирки, инсоният қалбини обод қилиб келмоқда. Неча-неча авлодлар бу асарларни ўқиб улардан эзулик, хайр ва инсонийлик таълимни олдилар. Шеър нафосати, чуқур маънони ўраган латиф адо либосининг гўзаллигидан лаззат топдилар. Демак, татаббу ўзининг баркамол самараларини берди. Бу санъат давом этмоғи керак. Жомий айтган сўзларнинг мазмуни шундай эди. Навоий устоз суҳбатида унинг бу фикрлари қанчалик жўшқин ва тўлқинли руҳ билан айтилганини яна бир бор хаёлидан ўтказди. Уша суҳбатда татаббу мавзудан бўлак нарса тўғрисида сўз бормаган эди.

Мана, йўл Жомий яшаётган маҳаллага олиб келди. Кўча бўйлаб қатор эшиклар. Шу маҳалладаги ҳовлилардан бирида Абдурахмон Жомий яшайди. Шундай улуғ зотнинг мақомгоҳи бошқаларникидан ҳеч бир фарқ қилмайди. Уша оддий эшик, ўша дарича, ўша сал букчайган том. «Кичик бир том остида, — деб фикр қилди Навоий, — бутун бир жаҳон беркинган, унинг оти — Жомий». Устоз жуда оддий, барча фақир эл қатори кийнади. Ҳамиша унинг эғнида анча уриниб қолган гулли чопонни кўрасиз. Салласи ҳам ярқираб турмайди. Белида эса узун ва қулай боғланувчи белбоғ. Ташқи кўринишда бу зукко зот ҳеч нарса билан бошқалардан ажралиб турмайди. Аммо буюк шоир ва мутафаккир Жомийнинг эл-юрт ўртасидаги обрў эътибори шу

қадар баландки, шоҳлар ҳам, гадолар ҳам унинг мубо-
рак назарини фахру ифтихор билан қадрлайдилар.

Жомийнинг энг яқин дўсти, қадрдон шогирди На-
войй. Устоз шоир ўзи ёзган ҳар бир шеърни ҳаммадан
аввал Навоийга ўқиб беради, ҳар бир асарини дастав-
вал Навоийга кўрсатади ва унинг бу асарлар тўғрисида-
ги фикрини сўрайди. Навоий буларни кўнглидан ўтка-
зар экан ғурур билан ўзига ўзи жилмайди. «Бундай ҳо-
дисанинг ажабланарли жойи йўқ. Гулнинг энг яқин ҳам-
рози тикан эмасми. Юсак осмонда Қуёш пайдо бўл-
гач, унинг нурлари ҳаммадан олдин тупроқ устига туш-
майдими». Навоий Жомийни гул, ўзини эса унинг ёнида-
ги тикан, ёки Жомийни Қуёш, ўзини эса ўша Қуёш
нурлари тушган тупроққа ўхшатмоқчи бўлади. Бу ўх-
шатув шикастанафслик ёки юзаки камтарлик эмас. Бу
Навоий қалбидаги Жомийга нисбатан чексиз ва беқиёс
ҳурмат туфайли туғилган самимий туйғулар эди.

Навоий Жомий истиқоматгоҳига келиб дарвозадан
ичкарига кирди. Унинг истиқболига чиққан хизматчи
билан саломлашди. Сўнг Жомий ҳужраси сари йўл олди.
Мана, пастқамгина уйчанинг эшиги. Навоий уни оҳис-
та тақиллатди. Ичкаридан майин ва ёқимли овоз эши-
тилди.

— Марҳамат.

Навоий эшикни очиб уй ичига кирди. Шинам, на-
фис дид билан ясатилган хонанинг токчалари китоблар
билан лиқ тўла. Деворга ҳуснихат билан ёзилган
шеър — қитъалар осигли. Остга қалин гилам тўшалган.
Унинг ўртасидаги мез (столча) атрофига кўрпачалар
тўшалган. Кўрпача устида пуроний юзли, калта оқ со-
қолли, ўткир нигоҳли, қора кўзларининг атрофини ажин
торлари анчагина қоплаб олган бир мўйсафид китоб
ўқиб ўтирипти. У Навоийни кўриши биланоқ ёшига хос
бўлмаган чаққонлик билан «дик» этиб ўрнидан турди-
да меҳмон сари юрди. Бу киши Жомий эди.

— Ассалому алайкум, устоз, — Навоий одоб билан
салом берди.

— Ваалайкум ассалом, иним Алишер, соғ-омон бор-
мисиз, марҳабо, қадамларига ҳасанот, ҳўб интиқ бўлиб
соғинган эдик. Хуш келибсиз.

Устоз Жомий ва Навоий бир-бирларини жуда со-
ғинишган эди. Шунинг учун уларнинг бу галги суҳбати
одатдагидан кўра мўлроқ, ёқимлироқ ва қизғинроқ
бўлди. Суҳбат асносида Жомий мез устидаги шарбат
қуйилган жомдан бир ҳўплади-ю сирли бир маънода
сал жимиди, сўнг индамай ўрнидан турди. Унинг хатти-

ҳаракатида қандайдир ўзгариш борлигини сезган Навоий сал ҳайрон бўлди ва устознинг ҳаракатини қизиқиб кузатиб турди. Жомий токчага яқинлашди, ундаги китоблар орасидан яқиндагина муқова қилинган бир китобни олиб, қайтиб келиб ўз ўрнига ўлтирди. Шундан сўнг у енгил табассум билан қўлидаги китобни Навоийга узатди. Навоий таъзим билан устоз қўлидаги китобни олди, уни пешонасига текизиб сўнг кўзига суртди, муқованинг устини енгилгина ўнган бўлди. Шундан кейингина у бу китобни очиб унинг биринчи вароғига кўз югуртирди. Оқ қоғоз устига Жомийнинг қўли билан насх хатида «Тухфат ул-аҳрор» («Эркинларга тортиқ») деб ёзилган эди. Навоий маснавий йўлида ёзилган бу асарнинг бош қисмларини бир неча сония давомида диққат билан ўқиди. Сўнг ҳаяжон билан китобни ёпди.

— Муборак бўлсин, устоз, бу янги асарингиз. Бодил ва серзавқ китобхонлар учун гўзал бир туҳфа вужудга келмишдир. Қарнлар (асрлар) давомида қанча авлодлар сизнинг бу қимматбаҳо тортигингиздан баҳраманд бўлурлар.

— Муҳтарам Мир, мен умидворменки, сиз бунини ўқиб чиққанингиздан сўнг ўз фикр ва мулоҳазаларингизни айтурсиз. Улар асарга мукамаллик бағишламоққа кўмак берурлар.

— Утган суҳбатимизда сизнинг татаббу бобида сўйлаганларингизнинг боиси энди маълум бўлди. Низомий ва Хусрав Деҳлавий йўлидан бориб ушбу татаббуни яратганингиз Хуросон, балки бутун рубъи маскун (одамлар яшайдиган ерлар)даги ижод аҳлига сабоқ бўлур.

— Иншооллоҳ, айтганингиз келсин. Аммо истар эдимки, бу сабоқни биринчи бўлиб ўзингиз ўзлаштирсангиз.

Навоий ўйланиб қолди.

Уша кунини суҳбат анча давом этди. Тун пардаси осмон ва заминни қамраб олган бир пайтда Навоий Жомий билан хайрлашди. Жомийнинг шу бугун муқова қилинган асари «Тухфат ул-аҳрор» унинг қўлида эди.

Навоий уйга келгач, кийимларини алмаштириб, ювиниб сўнг иш хонасига ўтди. Вақт ярим кечадан оққан, шоирнинг ижод фурсати келган эди. Навоий қўш қандиллар ёритиб турган мез ёнига ўлтириб Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор»ини ўқинга киришди. Бу асар йигирма мақола (боб)дан иборат. Уларда устоз қалбидаги энг эзгу ҳис ва туйғулар ифода этилган. Бу туйғу-

лар эзгулик, адолат, ҳақиқат тантанасини таъминлаш-
га қаратилган.

«Тухфат ул-аҳрор»нинг бошланиш қисмида шеър
қандай бўлмоғи кераклиги тўғрисидаги фикрлар баён
қилинган:

Қофия санчон чу дари дил зананд
Дар ба рухи тийрадилон гил зананд.

Эйки, дар ин кон чигаре хўрдайи
Гавҳари рангин ба каф овардайи...

Гавҳари лаъл аз дили кон металаб
Ҳарчи бисбӣ беҳ азон металаб!

Маъноси: Шоирлар агарчи дил эшигини очсалар-да,
улар қора юракларнинг руҳига тупроқ сочадилар. Эй,
бу конда қон ютиб излаб турли-туман гавҳарларни қў-
лига кирита олган (киши), дил конидан лаълу гавҳар-
ларни қидир, нимаики тополсанг, ундан ҳам яхшироғи-
ни ахтарабер.

Жомийнинг уқтиришича, шеър юксак санъаткорлик
билан яратилмоғи, мураккаб эмас, балки кўпчиликка
тушунарли бўлмоғи керак. Бунинг учун эса шоир меъёр
туйғусидан чекинмаслиги лозим («Лек на берун з ҳади
этидол»). Китобнинг кириш қисмидаги бир неча боб-
лар ислом динининг асосий қоидаларини тушунтириш
ва баён қилмоққа бағишланган.

«Тухфат ул-аҳрор»нинг ўн иккинчи бобида билим
улуғланади. Билим эгалари уни ҳаётга татбиқ этмоқ-
лари шарт эканлиги уқтирилади. Кишиларга йўл-йўриқ
кўрсатувчилар даставвал ўзлари ўша айтганларига
амал қилмоқлари керак. Билим — жавҳар. Бошқа ҳам-
ма нарса сафол сингари. Чин ҳақиқат билимда, қолган-
лари эса ҳаммаси хаёлдир.

Чун дигаронрс шавӣ омузгор
Ким талаб онро иваз аз рузгор.

Илм бувад чавҳару боқи сафол
Он чу ҳақиқат, дигарон чун хаёл.

«Тухфат ул-аҳрор»нинг ўн учинчи бобида Жомий
ҳукмронларнинг зулми ва зўравонлигини қаттиқ танқид
қилади. Агар зулмнинг томири маҳкам ўрнашса, сенинг
зулминг бутун оламга ўтадиган бўлади. Уй эгаси чил-
дирма чалганда, уйдагиларнинг ҳаммаси ўйинга туша-
дилар. Шаҳарлар сенинг зулминг туфайли ғоратга уч-
райди. Шу йўл билан сен ўз қасрингни бино қилган бў-

ласан. Шоир подшоҳлар дастурхонидаги нозу неъматлар бева ва етимларнинг насибаларидан тортиб олинган эканини баралла айтади:

Меваю мурғи сари хонат муқим
Аз ҳарамии беваю, боғи йатим.

Ун тўртинчи мақола очкўз, талончи амал эгаларини қораловга бағишланган. Ундаги бир ҳикояда айтилишича, бир вазирнинг қилган ножўя ишлари учун унинг қўлини кесганлар. Аммо шундай жазодан кейин ҳам у халқнинг молу мулкини таламоқдан тоймаган.

«Тухфат ул-аҳрор»да тарбиявий аҳамиятга эга бўлган кўпгина ҳикоялар бор. Шоир бу ҳикояларда гўзаллик, садоқат, эзгуликни улуғлайди; кишиларни нохуш, зарарли хатти-ҳаракатлардан сақланишга чақиради.

Канъонли бир меҳмоннинг Юсуфга ойна совға қилиб келтиргани тўғрисидаги ҳикоя жуда мароқлидир. Юсуф Мисрда ўрнашиб нашъу намо қилиб қолган пайтида унинг бир дўсти Қанъондан келган. Улар учрашгач, Юсуф дўстидан мени кўрмоқ учун шундай узоқ йўл босиб келибсан. Менга қандай совға келтирдинг, деб сўрайди. Дўсти жавоб бериб, дейди: Ҳар ёнга назар солиб сенга муносиб бирор нарса топмадим. Сенга бир ойна келтирдимки, унда ўз жамолингни кўриб тамошо қиласан. Сенинг чеҳранг тасвиридан ортиқроқ тухфа бўлмас. Чунки жаҳонда сендан гўзалроқ инсон йўқдир.

Бошқа бир ҳикоя эса ноўрин айтилган сўзнинг ёқимсиз оқибати тўғрисида.

Бир кўл ёқасида яшовчи тошбақа икки сув қуши билан дўстлашади. Қушлар бошқа томонга учиб кетишмоқчи бўлганда, тошбақа улардан ажралиш нақадар оғир эканини шикоят қилади. Қушлар бир чўпнинг икки учидан, тошбақа эса ўртасидан тишлаб, учиб кетадилар. Гузар устидан учиб ўтаётганларида одамлар уни қаранглар, бир тошбақа икки қуш билан жуфтлашибди, деб шовқин соладилар. Шунда тошбақа оғзини катта очиб «Жаҳонда ҳосид кўр бўлсин», деб уларни қарғайди. Оғзи очилгач, тошбақа чўпдан узилиб, ҳавонинг авжидан пастга қараб тушиб кетади. Беҳуда сўзлагани учун (тошбақа) ўзидан ҳам, давлатидан ҳам айрилади.

Шундай қилиб:

З он дами беҳудаки ногоҳ зад
Бар худу бар давлати худ роҳ зад.

Яна бир ҳикоя бефаҳм, бефаросат кишилар устидан кулги қўзғатади.

Бир девсифат, қопқора, лаблари хум каби шишган бадбашара кимса чанг босиб ётган ойнани топиб олади. Уни енги билан артиб, ойнада ўз аксини кўради. Шунда бу киши ойнадан ўпкаланиб, одамнинг афтини шундай хунук кўрсатадиган бўлганинг учун чангга беланиб ётган экансан-да, дейди:

Чун ба рухи хеш назар кам кушод,
Айб бар ойна на бар ҳуд ниҳод.

Буд ҳаме нури сафо ойна
Шуд зи рухаш айбномо ойна...

Талъати у буд бад он сон сиёҳ
Ойнаро чист надонам гуноҳ.

Маъноси: Ўз башарасига кам қарагани учун айбини ўзига эмас, ойнага қўйди. Ойна сафо нури каби эди. Унинг башараси тушгач, ойна нуқсли бўлиб қолди. Унинг кўриниши шундай қора ва хунук бўлса, ойнада нима гуноҳ бор, билмадим.

«Тухфат ул-аҳрор»даги ҳар бир мақола ана шундай ҳикматли ҳикоячалар билан якунланади. Асар охирида Жомий ўзининг беш яшар ўғилчаси Зиёвиддин Юсуфга насиҳатлар қилади. Шоир боласига узоқ умр тилайди ва турмуш тўғрисида унга ўғитлар беради:

Дар ҳунар кўшки зар чизе нест
Ганчи зар пеши ҳунар чизе нест.

Ҳунаре неҳки, диҳад ганчу зарат
Ҳунаре аз дилу чон ранч барат.

Маъноси: Ҳунар ўрган, олтин (унинг олдида) ҳеч нарса эмас; олтинли ҳазина ҳунар қошида аҳамиятсиздир. Ҳунар сенга хазина ва олтинлар келтиради; ҳунар дилу жонингдан озорларни кетказади.

Шундан сўнги ўғитларда Жомий ўғлини, у орқали ўз китобхонини ҳам одобли бўлмоққа, агар унга кон учраб қолганда ҳам бу кондан дурру гавҳар тиламасликка, ҳамиша тўғри ва мардона бўлмоққа ундайди.

Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» асари кишиларни маънавий мукамалликка ташвиқ этувчи, инсонга безак бўладиган олижаноб фазилатларни касб этмоққа ўргатувчи фалсафий-ахлоқий бир асардир. Навоий бу асарни ўқиб чиққач, ундан қаттиқ таъсирланди. Вақт саҳарга яқинлашган. Борлиқни тинчлик ва осойишталик қоплаган, фақат шамларнинг чирс-чирс ёнаётгандаги шивири эшитилади. Устознинг сабоғидан илҳомланган Навоий она тили туркийда (эски ўзбек тили)

худди ана шундай бир асар яратмоққа қарор қилди ва бу асарини у «Ҳайрат ул-аброр» («Яхшиларнинг ҳайратланувчилари») деб атади. Кейинчалик бу фикрини тартибга солиб Навоий «Ҳайрат ул-аброр»нинг кириш қисмида бундай деб ёзган:

«Сафо жомининг софиошоми мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий зиллаҳул олий васфиким, васфга сифмас ва таърификим, таърифқа рост келмас ва ул ҳазрат илтифотининг қуёши бу хоксори тийра рўзгор ҳолига партов солғонининг изҳори ва ул қуёш тарбиятидин бу туфроққа зоҳир қилгон гули насрин, балки гуногун раёҳин осори ва «Тухфат ул-аҳрор» шуҳафи мутолаасидин маҳзун кўнгул тараби ва «Ҳайрат ул-аброр» лаоли ва жавоҳирин назм риштасиға тортмоқнинг сабаби».

Маъноси: Порлоқлик жомининг софюрак нўш этувчиси, юксак сояли мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий мақтовим ким, мақтавга сифмас ва таърификим, айтган билан тугамас. У ҳазрат қуёши бу қора рўзгорли тупроқ баробарли (кишининг, яъни муаллифнинг — А. К.) ҳолига шуъла солганини айтув ва у қуёшнинг тарбияси билан бу тупроқда оқ гулларнинг униб чиқиши, балки турли-туман райҳонларнинг кўриниши; «Тухфат ул-аҳрор»ни ўқигандан сўнг маҳзун кўнгилнинг топган хурсандлиги ва унинг «Ҳайрат ул-аброр» лаъл ва жавҳарларини шеър ипига тортмоққа сабаб бўлгани». Навоий «Ҳайрат ул-аброр» асарини 1483 йили ёза бошлади ва ўша йилиёқ ёзиб тугаллади.

Ўзбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси, улус шoir ва мутафаккир Алишер Навоий ўзининг устози, муршиди, маслакдоши ва қадрдон дўсти, тожик адабиётининг буюк арбоби Нуриддин Абдурахмон Жомийни шунчалар қадрлар эди. Уларнинг бундай ажойиб дўстлиги ва ҳамкорлиги тожик ва ўзбек халқи ўртасидаги бузилмас биродарлик ва бирдамликнинг ёрқин тимсолидир. Бу ҳамкорлик ҳар иккала халқ маданияти ва адабиётининг ўлмас асарлар билан бойишида муҳим аҳамият касб этди.

Ижодкорнинг ҳаёт йўли

Абдурахмон Жомий ўз даври маънавий ҳаётида бош ўрин тутган пешво бир зот эди. Шунинг учун унинг ҳаёти йўлини ёритувчи асарлар ўша вақтлардаёқ юзага кела бошлаган. Булар орасида Абдул Ғофур Лорийнинг Жомий таржимаи ҳолига бағишланган асари айниқса

шуҳрат топган. Бу асар Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» китобига илова тарзида келтирилган.

Яна шоирнинг бошқа замондоши Камолиддин Абдулвосеъ Низомий «Мақомоти ҳазрати Мавлавий Жомий» асарини ёзган. Абдулвосеъ бу асарни Навоийнинг топшириғи билан Жомий барҳаёт экан пайтида ёза бошлаган. Аммо уни шоирнинг вафотидан сўнг тугаллаган. Бу ҳар иккала асар форс-тожик тилида ёзилган.

Ўзбек тилида Жомий таржимаи ҳолига оид энг қимматли манба Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайратда қолдирувчилар») асаридир. Унда Абдураҳмон Жомийнинг туғилганидан тортиб вафотигача бўлган ҳаёт йўли тўғрисида ҳикоя қилинади. Бу китоб беш-бўлакдан иборат. Муқаддимада Жомийнинг ота-боболари, унинг туғилиши, болалик йиллари, ўқиши, устозлари, баланд мавқега эга бўлган шоир ва мутафаккир бўлиб танилиши тўғрисида сўз боради. Аввалги мақолада Жомий билан Навоийнинг мулоқотлари, улар ўрталарида содир бўлган ибратомуз учрашув ва суҳбатлар тўғрисида ҳикоялар бор. Иккинчи мақолада Жомий билан Навоий ўрталаридаги ёзишмалар тўғрисида сўз боради. Учинчи мақолада Навоийнинг илтимоси ва таклифига кўра Жомий томонидан ёзилган китоблар тўғрисида маълумотлар келтирилган. Хотимада эса Навоий устози Жомийдан олган таълими, унинг раҳнамолиги остида ўқиган китоблари тўғрисида сўзлайди. Яна устоз ҳаётининг охири ва бу туфайли юз берган кайфиятлар баёнини қилади. Навоий ўзининг «Хамса» дostonларида ҳам Жомийга махсус боблар бағишлаган. Уларда Жомий ижоди, унинг асарлари тўғрисида муфассал маълумотлар бор. Шунингдек Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», «Насоим ул-муҳаббат», «Муншаот», «Маҳуб ул-қулуб» каби асарларида Жомийга бағишланган кўп тафсилотлар учрайди. Навоий асарлари Жомий ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича қимматбахо биринчи манба бўлиб хизмат қилади.

Абдураҳмон Жомий 817 йил ҳижрий ёки 1414 милодий йили Жом вилоятида туғилган. Унинг ота-боболари ўз замонасининг ўқимишли, мўътабар кишиларидан бўлганлар. Бўлажак шоирнинг болалик йиллари шу шаҳарда кечган. Сўнгра у Ҳиротга келиб бу ердаги Низомийя мадрасасида таҳсил олган. Жомийнинг Ҳиротга келувига сабаб бўлажак шоирнинг ўз юртида диққат ва эътибор топмагани эди. Бу тўғрида Навоий хабар бериб ёзади: «Бори кичик ёшидин шабоб аҳдининг авои-

лиғача ким, Жом вилоятида эрмишлар — аларга фойда еткурур киши оз топилгон жиҳатидин... шаҳрга азимат қилибдурлар»¹.

Мадрасада ўқиган йилларида у шеърлар ёза бошлайди ва ўзига Жомий деб тахаллус танлайди. Бу тўғрида шоир ёзган:

Мавлидам Чому рашҳан қаламам
Чуръан чоми шайхулисломист,

Лочорам дар чаридан ашъор
Ба ду маъни тахаллусам Чомист.

Маъноси: Туғилган жойим Жом, қаламим жомъиси шайхулислом (Аҳмади жом) номи (қадаҳининг) қул-тумидандур, бинобарин шеърлар дафтаридан икки жиҳатдан тахаллусим Жомий бўлди» (П. Шамсиев таржимаси)².

Демак, Жомий ҳам ўз туғилган ери Жом вилоятига, ҳам улуғ аجدодларидан Аҳмади Жомга нисбат бериб ўзига шу тахаллусни танлаган. Жомий Ҳиротда ўқиган чоғларида ўз даврининг улуғ алломалари Саъдиддин Қошғарий, Шайх Баҳовиддин Умар, Мавлоно Боязид Пуроний, Мавлоно Муҳаммад Асад каби зотларнинг таълимини олган. Жомий Ҳиротдаги таҳсилни мукамаллаш мақсадида Самарқандга келади. Бу ерда Улуғбек мадрасасида ўқийди. Билимга ташна, табиатан пуристеъдод бу толиби илм тезда устозлар эътиборини қозонади. Машҳур қонушунос олим Хўжа Фазлуллоҳ Абул Лайс, машҳур астроном мударрис Қозизода Румийлар ёш толиби илмнинг қобилият ва истеъдодига юксак баҳо берадилар. Султон Улуғбек ҳузурида бўлиб турадиган олимлар, фозиллар суҳбатидан бирида Қозизода Румий «Жомийдек баланд истеъдодли бир йигит ҳали бери Аму сувининг нариги ёғидан келмаган эди», деб ўз шогирдини фахр билан тилга олади³.

Самарқанддан Ҳиротга қайтиб келганидан сўнг Жомий расмий идора хизматида кирмоқчи бўлган. Аммо бу ердаги илтифотсизликдан ранжиб фикридан воз кечган. У ҳаётининг охирига қадар ҳеч қандай расмий лавозимда ишламаган, бу тўғридаги таклифларни ҳаммаша рад этиб келган, фақат ижод билан машғул бўлган. Жомий Ҳиротда илм ва шеъриятда кўзга кўринган улуғ

¹ Навоий. Асарлар. 14-том, 10-бет.

² Навоий. Асарлар. 14-том, 9, 239-бетлар.

³ Воҳидов С. Сарчашмаи муҳим. — «Маориф ва маданият», 1964 йил 17 декабрь.

ижодкор сифатида шуҳрат топган. Хуросонда Султон Абу Саид ҳукмронлик қилган йиллари (1456—1469) у Ҳирот шаҳари яқинидаги Хиёбон деган жойга бориб ўша ерда ўз муршиди Саъдиддин Қошғарийнинг мазори бошида макон тутган. Бу ерга кўп одамлар келиб унинг суҳбатидан баҳраманд бўлганлар. Навоий ҳам шулар қаторида бўлган. Бу тўғрида Навоий бундай деб ёзган эди:

«Бу фақир ҳақир бу сўнгги жамоат зумрасида Хиёбон бошида кўрган замонда мухтасар битилган рисола сабоқиға мумтоз бўлдум»⁴.

Навоий ва Жомий ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик 1469 йилдан кейин, яъни Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти ўрнашиб, Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтганидан сўнг ривож топди ва умрбод давом этди. Ёшлари ўртасида катта фарқ бўлувига қарамай (Жомий Навоийдан 27 ёш катта эди) улар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик ғаройиб бир ҳол сифатида тарихга кирди. Бу дўстлик ҳар иккала ижодкор фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Улар бир-бирларини жуда эъзозлашар, ҳамиша қўллаб-қувватлашар, биргаликда ижод қилишар эди. Ҳирот шаҳрининг маданий марказ сифатида такомил топтоғида Жомий ва Навоийнинг тутган ўрни гоят муҳимдир. Улар яратган асарлар Ҳиротдаги ижод аҳлига ибратли сабоқ бўлиб хизмат қилди.

Жомийнинг шеърий тўпламлари, дostonлари, фалсафа, филологияга оид илмий тадқиқотлари кўп. Навоий бу асарлардан ўттиз тўққизтасининг рўйхатини «Хамса ул-мутаҳаййирин»да санаб ўтади. Бошқа манбалар Жомий қаламига мансуб эллик икки асарнинг рўйхати-га эга⁵. Булар орасида Жомийнинг «Ҳафт авранг» («Етти тахт») номи билан танилган асарлар тўплами айтиқса шуҳрат топган. Бу китоб Жомий яратган «Панч ганч» («Беш хазина») китоби ва унга қўшилган икки дostonдан иборат.

«Панч ганч» ёки «Хамса» («Бешлик»)нинг биринчи асари «Тухфат ул-аҳрор», кейингиси эса «Сибҳат ул-аброр» деб номланган.

Эзгулик ташвиқи

Жомийнинг «Сибҳат ул-аброр» («Яхшилар тасбеҳи») асари маснавий йўлида ёзилган. У ўз мазмуни, тузили-

⁴ Навоий. Асарлар. 14-том, 13-бет.

⁵ Бертельс Е. Э. Навоий ва Жомий. М., 1965, с. 239—240.

ши жиҳатидан «Тухфат ул-аҳрор»га яқин туради. Бутун асар қирқ бўлимдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири иқд (гавҳарлар туркуми) деб аталган. Ҳар бир иқд назарий фикрлар изҳор этилган бўлим ҳамда ибратли мазмундаги ҳикояча ва якундан иборат. Жомий бу асарида сўфийлик мақомлари тўғрисида сўз юритади. Жомий мансуб бўлган суфийлик таълимотининг асос моҳияти инсонийликка, инсоннинг баланд мавқеени таъмин ва ташвиқ этмоққа қаратилган. Инсон барча мавжудотнинг энг шарафлиси, энг буюк бир вужуддир. Унинг буюклиги, гўзаллиги коинот ва табиатнинг улуғлиги, гўзаллиги билан баробар. Коинот, табиат ва инсондаги олий даражадаги улуғлик ва гўзаллик Яратувчининг улуғлиги ва гўзаллигининг инъикосидир. Демак, инсонга нисбатан бўлган муносабат Яратувчига бўлган муносабат даражасида бўлмоғи керак. Жомий ўз фалсафий-ахлоқий асарларида инсоннинг ана шундай юксак даражага муносиб бўлмоғи учун қандай фазилатларга эга бўлиши кераклигини бирма-бир кўрсатиб чиққан. Унинг маслакдоши ва шогирди Алишер Навоий ҳам ана шу илғор таълимотни зўр бадий куч билан ташвиқ этган, Жомий ва Навоий ижодининг мундарижасини ташкил этган буюк гуманизм ғоялари ана шундан келиб чиқади. Улар изчил равишда инсонпарварлик, халқпарварлик, адолатпарварлик ғояларини элга ёйдилар; бу ғояларни юксак бадий ифодаalarda тараннум этдилар. Улар ана шу олижаноб идеалларнинг тарғиботчиси ва ташвиқотчиси сифатида ижтимоий тафаккур тарихида фахрли ўрин эгалладилар.

Жомий «Сибҳат ул-аброр»ида инсонларга ҳамиша кўмаклашув, уларнинг мушукулларини ечмоққа ёрдамлашув, эл-юрт манфаатлари йўлида ўз шахсий манфаатларидан воз кечмоқ кераклиги тўғрисида таълим беради. У молу дунё, бойлик йиғмоққа интилган муттаҳамларни қаттиқ танқид қилади; содда одамларни лақиллатиб, уларни таловчи юлғичларнинг қилмишларини кескин қоралайди. Яна бу асарида Жомий юртни адолат билан бошқарув усуллари тўғрисида сўзлайди. У ҳукмронларни зулм ва зўравонликка йўл қўймасликка чақиради, уларни инсоф ва адолатга йўллайди. Фақат шундагина элу юрт обод, халқ турмуши фаровон бўлажагини уқтиради.

«Сибҳат ул-аброр»да кўпгина кичик ҳикоялар бор. Улар ана шу айтиб ўтилган фикрларнинг тасдиғига хизмат қиладилар, эзгулик, яхши хислатларни ташвиқ этадилар, турмушнинг турли кўринишларига оид ҳик-

матли ўғитларга эгадирлар. Бу хусусда меҳмондўст соддадил бир киши тўғрисидаги ҳикоя мароқлидир.

Бир сода араб яшамоқда бўлган манзилга бир гуруҳ мўътабар одамлар келиб тушадилар. Араб уларга иззат-ҳурмат кўрсатиб туя сўйиб меҳмон қилади. Сўнгра у ўз иши билан кетади. Бир қанча фурсат ўтиб қайтиб келса, меҳмонлар кетмоққа отланган эканлар. Хонада эса пул тўла ҳамён турибди.

— Бу нима? — деб сўрайди араб ҳамённи кўрсатиб. Унга бу меҳмондорчилик учун тўланган ҳақ эканини айтадилар. Шунда мезбон араб қаттиқ ғазабга келади ва меҳмонларга дейди:

К эй, сафехони хатоандеша,
В эй, лаимони хасосатпеша.

Буд меҳмониям аз баҳри карам
На чу байъ аз пайи динору дирам...

Маъноси: Эй хато фикр қилувчи нокаслар, эй хасисликни ҳунар қилган пасткашлар, менинг меҳмондорчилигим карам юзасидан эди, динору дирам билан савдо қилмоқ ниятида эмас эди.

— Берганларингизни қайтариб олингизу, — деб сўзида давом этди араб, — от-аравангизни йиғиштириб йўқолиб кетингиз, йўқса пайза уриб танангизни моматалоқ қилиб ташлайман. У пул тўла ҳамённи олиб улар сари отиб урди.

Бу ҳикояда соддадил кишининг саҳовати, ҳиммати, кўнгилчанлиги очиқ кўринади. Айни вақтда шоир бу воқеани ҳазил йўли билан баён қиладики, уни ўқиш ва қабул қилиш энгиллашади.

Умуман Жомий ҳазил-мутойибани жуда ёқтирар, очиқ чеҳрали, хушмуомалали, хушсуҳбат киши бўлган. Бу жиҳатдан унинг берган маслаҳатларини эслатмоқ ўринлидир.

Нести абр таршруй чист
Чанд хоҳе ба таршруй зист.

Беҳки, чуп барқ дурахшон бошй
Токи бошй хуш ва хандон бошй.

Маъноси:

Сен булут эмассанку (бу) бадқовоқлик нечун,
Наҳотки шундай ҳўмрайиш билан яшамоқчи бўлсанг.

Яхшиси яшин сингари ярқировчи бўлгин
Ҳамиша ёқимли кайфиятда бўл, кулар юзли бўлгин.

«Сибҳат ул-аброр»ни Жомий 1482—1483 йилларда ёзиб тугаллаган. Ҷша йилиёқ Жомий «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ёзган. Агар «Тухфат ул-аҳрор»нинг улардан олдинроқ ёзилганини эсласак, шоирнинг тинимсиз ижодий меҳнат билан машғул бўлганини кўрамиз. Ваҳолонки, ўша йиллари Жомий 68—69 ёшларда эди.

«Юсуф ва Зулайҳо»⁶

Достоннинг анъанавий кириш қисмидан сўнг севги фазилатининг баёни келади. Унда шоир ёзади:

Ишқ дардидан фориг дил дил эмасдир
Юраги дардсиз тан бир хору хасдир,
Оламдан юзингга келсин ишқ ғами
Қандай яхши олам севги олами.

Шундан кейин сўз таърифи келади. Сўнгра шоир энг гўзал қисса — «Юсуф ва Зулайҳо» тўғрисидаги ҳикояни бошлайди.

Канъонли Ёқубнинг ўғли Юсуф ҳусну жамоли лутфу камолда беқийёс эди. Мағриб ҳукмрони Таймуснинг гўзал қизи Зулайҳо тушида Юсуфни кўриб унга кўнгил беради. Уни Миср азизи эканлигини билиб Зулайҳо ўша азизга эрга тегади. Аммо бу бошқа одам эди. Шу пайтда оғалари томонидан қул сифатида сотилган Юсуфни Мисрга келтирадилар. Зулайҳо уни танийди. У Миср азизини бу қулни сотиб олмоққа мажбур қилади. Юсуф энди Зулайҳонинг қўлида, унинг тарбиятида. Зулайҳо Юсуфга бўлган муҳаббат оташида ўртанади. Юсуф эса ҳеч гапдан хабари йўқ, бепарво. У Зулайҳога ўз саргузаштини сўйлаб беради. Зулайҳодан ўзини чўпонликка тайинламоқни сўрайди. Юсуф энди пода боқиб юради. Зулайҳо эса ҳамон ишқ ўтида ёнади. У бир куни Юсуфни ўз хонасига олиб киради. Хилват хоналардан бирини да тоқати тоқ бўлган Зулайҳо Юсуфга яқинлашади. Аммо пок йигит Юсуф ундан ўзини олиб қочади ва хонадан чиқиб кетмоққа уринади. Зулайҳо унинг этагидан тутаяди. Юсуф эса отилиб хонадан чиқиб кетади. Шу вақт Зулайҳонинг қўлида бир тутам кўйлак этагидан йиртилган парча қолади. Ташқарида Юсуф Зулайҳонинг эри Миср азизига дуч келади. Улар қайтиб хо-

---

⁶ Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони 1983 йилда Тошкентда ўзбек тилида нашр этилган. Таржимон Олимжон Бўриев. Кўчирмалар шу нашрдан келтирилмоқда.

нага киришади. Шунда Зулайҳо Юсуфга тухмат қилиб, мен ухлаб ётганимда бу қул кириб ёпишди, дейди. Азиз Юсуфни зиндонга ташлашни буюради. Аммо шу онда йиғилганлардан бир хотиннинг қўлидаги чақалоқ худди катта кишилардек сўзга кириб, агар Юсуфнинг кўйлаги олдиндан йиртилган бўлса, Зулайҳо тўғри айтган, агар кўйлак орқадан йиртилган бўлса, у тухмат қилмоқда, дейди. Азиз Юсуфнинг кўйлаги орқадан йиртилганини кўриб Зулайҳонинг ёлғон гапирганини тушунади.

Зулайҳонинг ўз қулига ошиқ бўлгани ҳар ёнда гап бўлиб кетади. Хотинлар унга таъна қиладилар. Шунда Зулайҳо хотинларга Юсуфни кўрсатади. Лимон тўғраб ўтирган хотинлар ҳам Юсуфнинг ҳуснини кўргач, ҳайратдан лимон ўрнига бармоқларини тўғраб юборганларини сезмай қоладилар. Шундан кейин улар Зулайҳонинг муҳаббатига тан берадилар.

Юсуф барибир зиндонга ташланади. Бир куни Миср ҳукмрони туш кўради. Унда етти семиз ҳўкизни етти ориқ ҳўкиз емсиз қолдирди. Сўнг етти кўк бошоқни етти қуруқ хашак қуришиб қўйди. Тушнинг таъбирини сўраса, ҳеч ким бу тушни таъбир қила олмайди. Шунда Юсуфдан Миср ҳукмронининг тушини жўймоқни сўрайдилар. Юсуф дейди: етти йил мўлчилик бўлади, шундан кейин қурғоқчилик бўлиб етти йил қаҳатчилик келади. Шунга ҳозирлик кўрмоқ зарур. Ҳукмрон бу таъбир учун Юсуфни бандиликдан чиқармоқни буюради. Юсуф олдин ўзини тухматдан қутқармоқни талаб қилади. Зулайҳо айбига иқрор бўлиб Юсуфнинг бегуноҳ эканини айтади. Юсуф зиндондан чиқади. Ҳукмрон уни Мисрга бошлиқ этиб тайинлайди. Миср азизи давлатни Юсуфга топширади. Ўзи эса тезда оламдан ўтади. Юсуф катта давлат ва эътиборга сазовор бўлади. Зулайҳо Юсуфнинг ишқида бетоқат, унга зор интизор. У Юсуф ўтадиган йўл бўйида қапа тикиб ўшанда яшар, девонавор умргузаронлик қилар эди. Ниҳоят Зулайҳо Юсуф ҳузурига кириб келади. Ишқ ғамидан унинг юзларига ажин тушиб, ўзи қариб қартайиб кетган эди. Юсуф Зулайҳони танимайди. Зулайҳо унга ўзини танитгач, Юсуф:

Деди, эй Зулайҳо сенга бу не ҳол?
Нечун ҳолинг бундай бўлибдир увол.

Зулайҳо Юсуфнинг тилидан ўз номини эшитгач, беҳуш бўлиб йиқилади.

Беҳудлик шароби дилда урди жўш,
Овоз лаззатидан бошдан учди ҳуш.
Яна ўз ҳушига қайтганда тамои
Юсуф суҳбатини эттирди давом.

Юсуф билан Зулайҳо ўртасидаги мулоқот Зулайҳо қалбини тўлдирган севги тугёнининг зўр шиддатини кўрсатиб туради:

Деди: «Қани ёшлик бирла жамолинг?»
Деди: «Ҳазон қилди ҳажри висолинг».
Деди: «Нечун бўлди сарвинозинг ҳам?»
Деди: «Ғам юкидан кўп чекиб алам»,
Деди: «Кўзинг бундай бенурдир, нечун?»
Деди: «Сенсиз бўлди бутун ғарқи хун».

Юсуф Зулайҳодан нималар тилайсан, деб сўрайди. Зулайҳо «Сендан бошқа менга йўқдир эҳтиёж», деб жавоб беради. Юсуфнинг дуоси билан Зулайҳонинг ёшлик латофати ва гўзаллиги тикланади. Зулайҳонинг садоқати ва фидокорлиги Юсуфда ҳам унга муҳаббат уйғотади. Улар бир-бирлари билан никоҳ қилиб қовушадилар. Улар бир-бирлари билан яқинлашганларида Юсуф Зулайҳонинг поклигини сезади. Зулайҳо Миср азизининг унинг боғчасидан гул термаганини Юсуфга айтади. Чунки бу омонат Юсуфга аталган эди. Илоҳий қисмат шундай бўлган...

Жомий достони чин инсоний севги мадҳиясидир. Унда Зулайҳо қалбини тўлдирган муҳаббат туйғуларининг оловли тафти ёлқинланиб туради. Ўз севгисида содиқ қолган аёл бу йўлда ҳар қандай қурбонларга тайёр эди. Ҳеч қандай тўсиқ, ҳеч қандай куч уни севги йўлидан қайтара олмади. Ниҳоят, бу гўзал, фидокорона муҳаббат ғалаба қозонди.

Юсуф поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, маъсумият тим-солидир. У оқил, элпарвар, адолатпарвар бир зот. Юсуфнинг ташқи гўзаллиги унинг маънавий гўзаллигига монанд. Ана шундай олижаноб чин инсонгина аёл қалбида самимий муҳаббат уйғота олар эди.

Жомий Зулайҳо ва Юсуф образларини соф ва юксак инсоний туйғулар эгаси бўлган ибратли, ижобий қаҳрамонлар сифатида яратди. Шу билан у инсонни, пок инсоний муҳаббатни улуғловчи, юксак бадиият билан тўла ўлмас бир асарни вужудга келтирди.

«Лайли ва Мажнун»

Жомий қаламига мансуб яна бир гўзал асар «Лайли ва Мажнун» достонидир. Уч минг саккиз юз олтмиш

байтдан иборат бу дostonни Жомий 1484 йили тўрт ой давомида ёзиб тугаллаган. Шоир ҳар куни икки-уч соат давомида ишлар эди. Агар фақат ишлаган соатлар миқдорини йиғиб ҳисоблаб чиқилса, икки-уч ҳафтадан ортмайди, деб ёзади Жомий.

Дostonнинг мазмуни қуйидагича: Араб еридаги баланд мартабали, давлатманд кишилардан бирининг ўнта ўғли бор эди. Шуларнинг энг кичиги Қайс ўн тўрт ёшида гўзаллик ва соҳиб фазлликда ягона бўлиб етилди. Ота-оналари у билан фахрланар эдилар. Қайс чиройли қизларни ёқтирар, уларни излаб, қидириб юрар эди. Бир куни у бир қабилада бир ёш гўзални учратди. Қизнинг оти Қарима, Қайс Қарима билан учрашиб суҳбатлашиб турганида бир йигит келиб қолади. Қариманинг қабиласи бу йигитни мамнуният билан қарши олади. Лекин бу ҳол Қайсга ёқмайди. У ушбу қабила-ни тарк этиб кетади.

Бошқа бир қабиладаги гўзал Лайли тавсифини эшитган Қайс ўша қабила томон йўл олади. Қайс Лайлини кўрган заҳотиёқ унга кўнгил беради. Лайли ҳам Қайс-ни кўриб уни севиб қолади. Қайс Лайли муҳаббатига кўп изтироблар чекади. У аста-секин одамлардан узоқ-лаша бошлайди. Бундан ҳавотирланган қабиладoshлари Қайснинг ҳузурига бир доно дўстини юбориб ундан ҳол-аҳвол сўратадилар. Қайс бу кишига ўзининг Лайлига бўлган муҳаббати тўғрисида сўзлаб беради. Бундан хабардор бўлган Қайснинг отаси ўғлига Лайли қабиласи билан ўзининг қабиласи ўртасида нифоқ борлигини билдиради. Яна насаб жиҳатидан Лайли Қайсдан баланд туради. Бунга жавобан Қайс отасига дейди:

Ошиқ ба насаб чи кор дорад
Каз ҳарчи на ишқ ор дорад
Ҳаркаски бувад фитодаи ишқ,
Фарзанди диласт, зодаи ишқ⁷.

Маъноси: Ошиқнинг насаб билан нима иши бор? У ишқдан бошқа нарсадан ор қилади. Қимки ишқ пайдо қилган бўлса, дилнинг фарзанди ишқдан туғилган бўлади.

Бани Омир қабиласининг пешволари Қайснинг отасига ўғлини бошқа бир қизга уйлантиришни маслаҳат берадилар. Қайс кўнмайди. Қайсни амакисининг қизига уйлантирмоқчи бўладилар. Бундан хабар топган Лайли Қайсга шикоятлар йўллайди. Қайс Лайли ҳузурига йўл

⁷ Қомий. Осори мунтахаб. Ҷ. V. Душанбе, 1964.

олади. Улар учрашиб суҳбат қурадилар. Шундан сўнг Лайлининг ижозати билан Қайс ҳажга боради. Бу ерда ибодат чоғида Қайс Лайлини улуғлайди, ўзининг Лайлига бўлган чексиз муҳаббатини изҳор қилади. Бундан огоҳ бўлган Қайснинг отаси энди тақдирга тан бермоққа мажбур эди. Қайснинг мажнунворлиги ҳаммага аён бўлади. Лайлининг ота-оналари қизга Мажнун билан учрашувни тақиқлайдилар. Мажнун Лайлининг қўшнисига бўлган бир тул хотиннинг уйига бориб унинг болаларига ғамхўрлик қилиб ўзига таскин беради. Лайлининг отаси бу ишдан ҳам ғазабга келади. У халифага бориб шикоят қилади. Халифа ҳам Мажнунни айблайди. Эл ўртасида бу гаплар ёйилиб кетади. Мажнун дарбадар, ҳар ёнда тентираб юради. У халифанинг қарорини эшитгач, дейди:

Мо гармравони роҳи ишқем
Форатзадогани роҳи ишем.
Чуз ишқ вазифа нест моро
Парвои халифа нест моро.

Маъноси: Биз ишқ йўлида куйганлармиз. Ишқ кўчасида таланганлармиз. Бизда ишқдан бўлак вазифа йўқ. (Шунинг учун) биз халифага парво қилмаймиз.

Мажнуннинг ота-оналари Лайлининг ота-оналарига совчи юборадилар. Аммо қатъий рад жавобини оладилар. Мажнун ўзини Лайлидан айирганларни қарғаб, бош олиб саҳрога чиқиб кетади. У ваҳший ҳайвонлар орасида макон тутади. Қайси шу аҳволда шоир Навфал учратади. Навфалнинг Лайли отаси ҳузурда унинг қизини Мажнун учун сўрови ҳам рад жавобини олади. Саҳрода юрган Мажнун чўпон либосида Лайли қабиласига келиб у билан учрашади.

Шоир Қусаййир халифага Мажнуннинг аянчли аҳволи тўғрисида ҳикоя қилиб беради. Халифа Мажнунни ўз ҳузурига чақиради. Мажнун келиб халифага ўз аҳволдан шеър ўқийди, аммо халифанинг иноятини рад қилиб яна саҳрога қайтади. Лайли ҳаж сафарига борганида Сақиф қабиласидан бир йигит уни ёқтириб қолади. Лайлини ўша йигитга никоҳлаб берадилар. Аммо Лайли у йигитдан ўзига яқинлашмасликни талаб қилади. Йўқса, сени ўлдираман, сенга кучим етмаса ўзимни ўлдираман, деб қасам ичади. Сўнг Лайли билан Мажнун ўртасида ёзишмалар бўлади. Лайлининг куёви ўз мақсадига етолмай хасталикка учраб дунёдан ўтади.

Мажнун гоҳ қўй терисини ёпиниб пода ичида, гоҳ гадоларга қўшилиб Лайли қабиласи ерига келиб туради. Бир куни Лайли ва Мажнун учрашадилар. Хайрлашаётганда Лайли шу ерга яна келажагини айтади. Мажнун уни шунчалар интизор бўлиб кутадики, у дарахтга ўхшаб қотиб қолади, бошига эса қушлар ин қўяди. Лайли Мажнунни бу аҳволда кўриб унга ўзини танитади. Мажнундаги муҳаббат тоби шу қадар авж олган эдики, энди унда ўз ёрининг жисми, кўринишига эҳтиёж қолмаган эди.

Бир саҳройи араб Мажнун зиёратига келганида уни бир оҳу билан ўлиб ётган аҳволда кўради. Бу хабарни эшитган Лайли ўзини Мажнун оёғи остига дафн этишни васият қилиб дунёдан ўтади. Карам ёмғури улар устидан ёғиб турсин, уларнинг мозори сабззорга айланиб кетсин.

Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» достони севгини мадҳ этувчи бир асардир. Оташин севги тобида покланган кўнгилларнинг бахтиёрлиги ижтимоий шароитнинг ночорлиги, тубан тасаввурларнинг даҳшатли қаршилиги туфайли уларнинг муҳаббати ер билан яксон бўлди. Аммо Лайли ва Қайс каби олижаноб зотларнинг ўчмас муҳаббати барча авлодларга чин севги, вафодорлик, садоқат тимсоли сифатида мудом ибрат бўлиб қолажак.

«Искандар хирадномаси»⁸

1485 йили ёзиб тугалланган бу асар Жомий «Хамса»сининг бешинчи китобидир. Унинг мазмуни бундай: Рум подшоҳи Файдақуснинг Искандар номли ўғли бўлади. У улугъ файласуф Арасту қўлида таълим олади. Файлақус вафотидан сўнг Искандар халқ талабига кўра отасининг тахтига ўтиради.

Бу воқеалар баёнини Жомий кичик-кичик ҳикоялар билан тўлдириб боради. Бир ҳақимнинг кўриниши ноқис ва хунук эди. Унга бу ҳолни таъна қилганларида, доимо маънавий такомилга интилиб кўринишимни созламоққа вақтим бўлмади, деб жавоб берди.

Бир қишлоқ ҳокимининг ўғли отасининг баланд мартабаси билан гердаиб юрар эди. Бир куни шу қишлоқдан подшоҳ ўз одамлари билан бирга савлат ва дабдаба билан ўтди. Бунинг кўрган ҳалиги бола отасига дер

---

⁸ Бу асар ўзбек тилида 1978 йилда Тошкентда нашр этилган. Таржимон Шоислом Шомуҳамедов.

эди: шукух бундай бўладиган бўлса, биз оддий лўли сингари эканмиз.

Асарда Арасту, Афлотун, Суқрот, Буқрот, Файсоғурс, Асқобилус, Хормос хирадномалари келтирилган. Ҳар бир хираднома ҳикматли ўғитлардан иборат. Улар ортидан шу ўғитларни исботловчи кичик ҳикоялар берилади. Масалан, Арасту хирадномасида ҳар киши ўз феъл-атворига яраша жавоб олмоғи, нима экса шуни ўрмоғи айтилади. Буни кўрсатувчи ҳикоянинг мазмуни қуйидагича: Ориқ, ҳолсиз туяга эгаси кўп туз ортар эди. Тулки туяга маслаҳат бериб сувдан ўтаётганда чўккин, туз эриб кетиб юкинг енгиллашади, деди. Туя тулкининг айтганини қилиб юкини енгиллатди. Буни кўрган хўжайин кейинги сафар туяга жун ва намат ортди. Туя сувдан ўтаётиб яна чўккалаган эди, жун ва намат сувни шимиб олиб унинг юки баттар оғирлашиб кетди.

Афлотун хирадномаси ақл-тадбир билан иш тутмакни, яхши хулқ эгаси бўлмоқ, ростлик йўлидан қайтмаслик ҳамда исбот бўлмайдиган ростни ҳам айтабермаслик тўғрисида таълим беради.

Ҳиндистондаги бир анжуманда бир киши араб юртида танаси туяга ўхшаш, патли, аммо парранда ҳам, жонивор ҳам эмас бир маҳлуқ борлиги ҳақида айтади. Ҳамма ундан кулиб бу кишини ёлғончига чиқарадилар. У одам ўзини ростгўйлигини исботламоқчи бўлиб, Бағдодга бориб у ердан бир туяқушни Ҳиндистонга олиб келади. Аммо орадан бир йил ўтган эди. Шоҳ туяқушни кўриб айтилган гапларнинг ростлигига ишонади, аммо туяқушни исботи учун бир йил умрни сарф этадиган чин сўзни гапирмоқ шарт эдими деб уни койийди.

Суқрот хум ичида яшайди. Кийими ҳам йўқ. Кундузи офтобда исинади. Бир куни подшоҳ унинг ҳузурига келиб, уни ўз саройига таклиф қилади. Суқрот вақтим йўқ, дейди. Нима билан машғулсен, деб сўрайди подшоҳ. Умр давлатининг йўлини излайман, деб жавоб беради у. Подшоҳ Суқротга нима тиласанг шуни ҳозир қиламан, дейди. Сендан бирдан-бир тилагим сал нари тур, мендан қуёш нурини тўсма, дейди. Подшоҳ унга яхши либослар совға қилади, аммо у олмайди. Тунда хум уйим бор, кундузи офтобда исинаман, шунинг ўзи менга етарли, дейди. Суқротнинг минглаб шогирдлари бўлган. Шулардан бири Афлотундир. Афлотун айтадики, жаҳолатдан тоза бўлса ҳар сийна, халқда йўқолади адоват, кийна.

Олти одамнинг кўнгли ҳеч қачон шод бўлмайди. Бирни ҳасадчи, ўзгаларнинг бахти уни куйдиради. Ик-

кинчиси адоватчи, агар у бировга ёмонлик қилмаса ёмонлиги ўзининг сийнасини тешиб юборади. Учинчиси янги бойиган одам. У янада боймоқ ва бойлигини сақлаб қолмоқ ташвиши билан юради. Тўртинчиси хасис, у фақирликка тушиб қолмаслик хавотирини чекиб эси кетади. Бешинчиси мансабпараст, у баландроқ амалга интила-интила ўз этини ейди. Олтинчи одам яхши хулқ душмани. У одобли кишиларни кўрса азоб чекади. Чунки унинг табиати яхши хулқдан йироқдир.

Буқротнинг насиҳатлари оз таом емоқ, зийраклар билан дўстлашмоқ, жоҳил ва нодонлардан узоқ турмоқ тўғрисидадир. Файсоғурс хирадномаси дунё ишига ҳирс қўймаслик, яхши-ёмонни фарқ қила билмоқ, лозим ишнигина амалга оширмоқ ва ҳоказо.

Асқобилус хирадномаси нокаслардан илож қидирмаслик, рост сўзнигина айтмоқ кераклиги тўғрисида ўғит беради. Бир олифта йигит суҳбат чоғида хато ва беҳуда гапларни кўп гапиради. Мажлис аҳли унга сўзингни кийимингдек бекаму кўст қил, деб маслаҳат беради.

Ҳармис хирадномаси киши ўз мол-мулкени халққа сарф этмоғи кераклиги, жаҳолатдан сақланув, яхшиларга эргашувдан таълим беради. Шаҳватга берилмоқ, хирс, очкўзлик биринчи ўлимдир. Биринчисига ўралиб кетган бадбахт иккинчи ўлимни унутгандир. Кишининг қалбини билим безатмоғи керак.

Искандар олимларга донолик китобларини ёздиргач, қўшини билан жаҳон фатҳига отланади. У борлиқ дунёни ўз қўл остига киритади. Чегараларни йўқ қилади, шаҳарлар қурдиради. Ҳар ерда фаровонлик ва осудалик ўрнатади. Дарий тилидаги донолик китобларини юнончага таржима қилдиради.

Искандар ҳамиша олимлар ва фозиллар билан бирга бўлар, ўзи ҳам шундай доно зотлардан эди. Бир киши ундан сўрайди: Нега отадан устозни юқори тутасан? Отам сув билан лойимни қорган бўлса, устоз жону дилимни ўстирди, деб жавоб беради у. Устоз туфайли киши абадийлик касб этади.

Искандар бир куни тахтда ўлтирганида унинг ёнига ҳеч ким келмайди. Шунда у: «Агар эшигимдан бирор киши кириб келмаса, ўша кунни умримга қўшмайман. Шоҳ бировга тортиқ бериб, бировнинг гуноҳидан кечиб, дилозорга сиёсат қилиб иш тутмоғи керак. Бировни гуноҳи учун қаттиқ жазолаш хато. Айниқса ўлим ҳукмидан эҳтиёт бўлмоқ керак», — дейди.

Искандар ўз юришлари давомида покизалар шаҳарига етиб келади. Бу ерда яшовчилар бари бир-бирига гамхўр, меҳрибон, ёмонлик ва озордан холи, ҳар оилада бир уй бор, унинг эшиги, қулфу калиди йўқ эди. Уй ёнида бир гўр қазиб қўйилган. Бу гўр уларга ўлимни эслатиб туради. Эшикларнинг йўқлиги ўғриларнинг йўқлигидан. Бойлик йўқ. Кишилар олтин-кумушга ҳирс қўймаганлар. Ҳамма ҳунарманд, косиб. Фақат ўзига етарли овқат, кийимга қаноат қилади. Бу ерда шоҳ йўқ, чунки зулм йўқ. Бу тушунчалар ота-боболардан мерос қолган.

Искандар ўзининг ўлими олдидан онасига ёзган васиятида унинг учун мотам тутмасликни, яқинларига қилган васиятида эса уни қабрга элтаётганларида тобутдан қўлини ташқарига чиқариб қўйишни сўрайди. Тоқим бутун жаҳонни ўз ҳукмига киритган бу қўлнинг дунёдан қуруқ кетаётганини кўриб халқ ўзига ибрат олсин.

«Искандар хирадномаси» достони ўн ҳақимнинг Искандарга тутган мотамлари, бу ҳақимларнинг Искандар онасига изҳор этган таъзиялари ва онанинг уларга берган жавоблари билан тугалланади.

Шу билан Жомий «Хамса»си («Беш достони») якунланади. Шоир бу китобни «Панч ганч» («Беш хазина») деб атаган. Бу тўғрида у ёзади.

Биё Чомӣ, эй умрҳо бурда ранч
Зи хотир беруи дода ин Панч ганч.

Маъноси: Кел, Жомий, умринг давомида озор чекиб хотирангдан бу «Панч ганч» («Беш хазина»)ни яратдинг.

Бу беш хазина «Тухфат ул-аҳрор», «Сибҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандарий» асарларидир.

«Силсилат уз-заҳаб»

Бу беш достон ёзилмасдан олдин Жомий «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжирлар») асарини ёзган эди. «Силсилат уз-заҳаб» уч дафтардан иборат. Унинг биринчи дафтари 1472 йилдан олдин ёзилиб битган ва китобхонлар орасида кенг ёйилган эди. Бу асарда суфийлик фалсафаси ва амалиётининг турли масалалари ёритилган. Барча фикрлар қизиқарли ҳикоялар орқали исбот топган. Жомий 1485 йили «Силсилат уз-заҳаб»нинг иккинчи дафтарини ёзди. Унда суфийлик таълимотининг маънавий муҳаббат тўғрисидаги қисми баён қилинган. Учинчи дафтар ҳам тахминан шу йилларда

ёзилган. Унда мамлакатни қандай бошқарув кераклиги тўғрисида панду ўғитлар берилган.

«Силсилат уз-заҳаб»даги ҳикоячалар турли мавзуларда бўлиб, улардан бирида Жомий бекорчи: сафсатабоз, маишатга берилган шоирларни қаттиқ танқид остига олади. Бошқа бир ҳикоячада лақма ва бефаҳм кишилар тўғрисида сўз юритилади. Ҳикояда айтилишича, бир содда одам Пагавий қишлоғидан Қандаҳор яқинидаги Ғур деган шаҳарчага келади. У қорни оч ҳолда бозорда кезиб юриб бир дўкондаги хонтахта устидаги нонни кўриб қолади. У дўконга кириб ўлтириб ўша нонни еябошлайди. Дўкондор инсофли киши экан, индамайди. Нонни еб бўлгач, ўша соддадил киши чопонини ёзиб унинг устида ухламоқчи бўлади. Шунда дўкондор унга бу ерда ухлама, ҳадемай соқчи келиб тентираб юрган эшакларни йиғиб олиб кетади, сўнг уларга юк юклаб роса ишлатади, сени ҳам тутиб кетмоғи мумкин, дейди.

Содда одам бу гапни эшитгач, ўрнидан туриб кўчага чиқади ва бир оз изғиб юргач, минорага чиқиб беркинади. Шу вақт атрофда шовқин-сурон кўтарилади. У соқчи келди деб ўйлаб: «Мен минорага беркинганман, сенинг зулмингдан қочганман, кет, бу ерда йўқмен»,— деб бақиради.

Бир кучук оғзида суякни тишлаганча дарё лабидан бормоқда эди. Сувда у суякнинг аксини кўрди. Уни олмақчи бўлиб оғиз очган эди, оғзидаги суяк сувга тушиб чўкиб кетди. Шундай қилиб йўқ нарсага интилиш уни бор нарсадан ҳам маҳрум этди.

Бир подшоҳнинг болалари кўп эди. Улими олдидан уларни йиғди. Ҳар бирига ўқ ёй ўқидан биттадан берди ва синдирмоққа буюрди. Ҳар бири биттадан синдирди. Подшоҳ ҳамма ўқни бир даста қилиб йиғиб синдирмоқни буюрди. Синдирилмадилар. Агар бир-бирингиз билан бирдам ва аҳил бўлсангиз ҳеч ким сизни енголмайди, деб сабоқ берди у болаларига.

«Саломон ва Абсол»

Жомий 1480/81 йили ўзининг «Саломон ва Абсол» достонини ёзган эди. Достон бир неча кичик ҳикоялар билан бошланади. Бир ҳикояда ёзилишича, бир саҳроий, содда одам шаҳарга тушади. Бозор тўла одам, ҳамма бир-бирини туртиб, тиқилиб ўтмоқда. Шовқин-сурон авжида. Бу тўполонда ўзимни йўқотиб қўймоғим ҳеч гап эмас, деб ўйлайди саҳроий одам. У қопидаги қо-

воқни олиб оёғига боғлайди. Шу ўзлигининг белгиси бўлди. Шундан сўнг у бир холи жойда уйқуга кетади. Шунда бир ҳазилкаш қовоқни оёғидан ечиб олиб ўз оёғига боғлайди-да, ўша ерда чўзилиб ётади. Бир вақт саҳройи уйғониб қараса оёғида қовоқ йўқ, у бошқа бировнинг оёғига боғланган. Бечора саҳройи ҳалиги кишининг ёнига бориб ундан сўрайди: Сен менмисан? Ундай бўлса мен қаерда қолдим? Мен ким бўламан?

Шоир хулоса қилиб ўзининг ҳам ана шундай афтодаҳол эканини айтади, у адашганларга йўл кўрсатувчилардан мадад сўрайди.

Бир неча шу хил ҳикоячалардан сўнг дoston бошла-нади. Дostonда ҳикоя қилинишича, юнон элида бир қудратли подшоҳ бўлган, лекин унинг фарзанди йўқ экан. Бир олим билан маслаҳатлашганда олим унга хотинларга яқинлашмасликни маслаҳат беради. Чунки бу ҳодиса кейинчалик ҳирсларга берилиб кетмоққа сабаб бўлиши мумкин. Олим шоҳ уруғидан олинган нишонани бир идишда қирқ ҳафта сақлайди, яхши шароит пайдо қилади. Натижада бир чақалоқ юзага келади. У соғлом ва гўзал бир бола бўлиб ўсади. Болага Саломон (саломат сўзидан олинган) деб исм қўядилар. Болани тарбияламоқ учун бир доя тайинланади. У Абсол деган ёш ва гўзал бир жувон эди. Абсол Саломонни меҳр билан ўстиради. Саломон ўн тўрт ёшга етганида гўзал ва навқирон бир йигитча бўлиб етилади. У кўп билимларни ўрганади, шеърлар ёзади, куй чалади, хушсуҳбат, ёқимли, шўх, абжир бўлиб етишади. Саломон ўсиб-улғайиб камол топгач, унга Абсолнинг муҳаббати тушиб қолади. Саломон ҳам унга майл кўрсатади. Абсол ва Саломон бир-бирлари билан учрашиб маишатда кун ўтказадиган бўлиб қоладилар. Бу ишлардан хабар топган подшоҳ Саломонга насиҳатлар қилиб уни бу йўлдан қайтармоққа уринади. Аммо натижа чиқмайди. Саломон Абсолдан воз кечмоққа ихтиёри йўқ эди. Доно пир Саломонга насиҳатлар қилади, фойда бўлмайди. Саломон ва Абсол денгиз ўртасидаги бир оролга яширинча қочиб бориб ўша ерда маишатни давом эттирадилар. Подшоҳ сирли ойна воситасида уларнинг қаерда эканликларини аниқлайди. У ўз фикрий назари билан Саломонга таъсир кўрсатади. Йигит ўз аёлига интилган пайтида ўзида ожизлик сеза бошлайди. У отасининг таъсирида бу ҳодиса юз бераётганини фаҳмлайди ва ота қасрига қайтади. Ота ўглини яхши кутиб олиб, унга мамлакатни бошқариш йўлларини ўргата бошлайди. Тўғрилиқ, донолик, карам, адолат ва қатъият бор жойда ҳоки-

мият барқарор бўлади. Киши шаҳватга берилиб кетмаслиги керак. Аммо барибир Саломон Абсол фироқда беқарор эди. Бир куни улар чўлга чиқиб кетадилар ва у ерда катта гулхан ёқиб, бир-бирларини қучоқлашганларича ўзларини ўтга отадилар. Отанинг фикрий назари тушган Саломон ўтда ёнмай ундан омон чиқади. Абсол эса ёниб кул бўлади. Абсолдан айрилиб қолган Саломон қаттиқ изтироблар чекади. Энди доно ҳаким унга Абсолнинг хаёлий образини кўрсатгани ҳолда фикрига Зухра гўзаллигини аста-секин сингдира бошлайди. Ҳакимнинг таъсири остида Зухра осмондан гўзал аёл суратида тушиб Саломоннинг кўнглидан жой олади. Саломон Абсолни унутади, Зухрага дил боғлайди. Подшоҳ ўғлига кўп ўғитлар бериб, унга тахтни топширади.

Достон хотимасида Жомий ундаги образларнинг моҳиятини кўрсатади. Шоҳ — ақли фаол, яъни илоҳий кўринишлардан бири. Ҳаким — маънавий куч. У ақли фаолдан йўл-йўриқ олади. Саломон — руҳ, Абсол — жисм. Жисм жонни севади, чунки жонсиз у ўлик танадир. Жон эса жисмсиз ўз вазифасини адо этолмайди. Денгиз — ҳирс ва унинг интилишлари. Саломоннинг Абсолдан совумоғи етуклик касб этмоқ. Саломоннинг отаси ҳузурига қайтуви — ақл кўрсатган йўлдан юрмоқ. Гулхан — тубан ҳирслардан тозаланув. Зухра — олий маънавий камолот⁹.

Кейинчалик Жомийнинг «Панҷ ганҷ» («Беш хазина») ёки «Хамса» деб аталган беш асардан иборат китобига «Силсилат уз-заҳаб» ва «Саломон ва Абсол»ни қўшиб, бу етти асардан иборат китобни «Ҳафт авранг» («Етти тахт») деб атай бошладилар.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, бу китобдаги барча асарларнинг асосий мазмуни инсонни ва инсонийликни мадҳ этиш, эзгулик ва адолат ғояларини тарғиб этишдир.

⁹ Бертельс Е. Э. Навои и Джами. М., 1965, с. 272.

ЖОМИЙ ЛИРИКАСИ

Жомий лирик шеърларининг кўпгина қисмини ғазаллар ташкил этади. Улар ошиқона ва орифона ғазаллардан иборат. Муҳаббат мавзуида ёзилган, севгувчи қалбнинг барча кечинмаларини нафосат ва самимият билан ифода этувчи шеърларни ошиқона шеърлар деймиз. Ҳар бир бундай шеърда ёр жамолининг гўзаллиги, бу гўзаллик туфайли вужудга келган оловли севги, унинг оташин тафтида ёнмоқда бўлган ошиқ қалбининг ҳарорати, чекаётган изтироблари, ҳар қандай аламли дардларга ҳам тоб берувчи фидокор ва садоқатли ошиқнинг мураккаб ҳолати аён бўлади.

Маро кор аз ғами ишқи ту зора
Дилам рафтасту чон наздики кораст
Агар аз сина пурсей дарднок аст
В-агар аз дида пурсей ашкбора
Ту гаштй аз қарори хеш, лекин
Маро он беқарори барқарораст.
Ба узри ишқ Вомиқро хате бас
Ки Узроро ба хўбй бар узора
Мабар гард аз рухи зардй ман, эй ашк,
Қ-азон чобуксуворам ёдгор аст.
Дарун сад хор-хор аз меҳнати ҳаҷр
Чаро парвои гулгашта баҳор аст.
Ба дурди дарду ғам хуш бош Цомй
Ки софи айш моро ногувора.

Маъноси:

Менинг ишим севгингда йиғламоқ
Дилим кетгану жон ҳам шунга яқин.
Агар кўксимни сўрасанг, у дардли
Агар кўзимни сўрасанг у ёш билан жиқ тўла.

Сен ўз қарорингдан воз кечдинг
Аммо менинг беқарорлигим ўша-ўша.

Вомиқ ишқининг узри учун бир хат етарли,
Чунки Узронинг гўзаллиги чехрасида намоён.

Эй кўз ёши, сариқ юзимдаги ғуборни ювма,
У ёнимдан тез ўтиб кетган севгилимдан.

Унда айрилиқ азобидан юз тиканлар ўсган.
Шунинг учун гул сайри баҳорга муносиб.

Дарду ғам қуйқаси билан хуш бўлабер, Жомий
Чунки айшнинг софи бизнинг насибамиз эмас.

Ушбу ғазалда севгувчи кўнгилинг ҳаяжонлари, дард-
лари, чуқур кечинмалари қанчалар таъсирли берилган,
улар тушунарли ифодаларда баён этилган. Ҳар бир
байт ўзига хос бадият билан тўла.

Жомий ўз даври шеърлятида қўлланилган барча
шеърлий шаклларда лирик асарлар яратган. Унинг де-
вонида ғазаллар билан бирга мураббаъ, таржеъ, қитъа,
рубойй, қасида, марсия каби шеърлар ҳам анча бор.

Жомийнинг неча ёшдан шеър ёза бошлагани ҳозир-
ча бизга маълум эмас. Аммо унинг то ўз ҳаётининг
охиригача бу дил берган машғулот билан банд бўлгани
аён. Жомий шеърларининг мундарижаси ғоят ранг-ба-
ранг, шеърлий шакллари хилма-хил. Уларда эзгуликка
чорлов, кишиларни турли фазилатлар касб этмоққа ун-
дов бош ўрин тутади.

Ало, эй моҳи авчи дилрабой
Ки хели некувонро подшой
Мақун то метавонӣ, бевафой
Ки дураст аз тариқи ошноӣ...

Мақун тарки раҳил, эй турки сармаст
Ки хоҳад шуд инону ақлам аз даст
Маро чун риштаи чон бо ту пайваст
Набошад тоқати рӯзи чудой¹.

Маъноси:

Эй, дилраболик авжидаги ой
Эй, яхшилар гуруҳининг подшоҳи
Қўлингдан келганича бевафолик қилмагин
(Чунки) у дўстлик йўлидан йироқдир.

Эй мастона турк, кетмоқни тарк эт
Инону ақлим қўлдан кетажак.

Менинг жоним иплари сенинг билан боғланган
Унинг бир кун ҳам (сендан) айирилмоққа тоқати йўқ.

Жомий девонида ана шундай эзгуликка, ошиқлар-
га мурувват, раҳм-шафқат кўрсатмоққа ундовчи ори-

¹ Абдураҳмон Чомӣ. Ҷ. II. Душанбе, 1964, саҳ. 376.

фона шеърлар кўплаб учрайди. Жомийнинг ошиқона ва орифона мазмундаги шеърлари соф инсоний кечинмаларнинг баланд бадиият билан ифода этилмоғининг ёрқин намуналаридир.

Жомий «Лужжат ул-асрор» («Сирлар денгизи», 1475/76 йили ёзилган), «Жило ур-урҳ» («Рух жилоси») сингари гўзал қасидалар ҳам ёзган. Бу қасидаларда шоир юксак инсоний фазилатлар — олижаноблик, меҳнатсеварлик, покдиллик, фаолликни ташвиқ этади. У тубан, пасткаш, тамагир кимсаларни қоралайди, кишиларни бундай иллатлардан сақланмоққа чақиради.

Томеъон аз баҳри таъма пеша ҳар хас сар неҳанд
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвараст.

Мокиён аз баҳри дона мебарад сар зери коҳ
Қаҳқаҳа бир куҳу бар дар шеваи кабки дараст.

Маъноси:

Тамагирлар тамаъ йўлида ҳар бир чўлак олдида
бош эгадилар
Қаноатли кишилар мамлакат шоҳи ва вазиридан куладилар
Мокиён бир дона дон учун бошини хашак остига суқади
Тоғ каклиги эса тоғлар ва водийларда қаҳқаҳа қилади.

Жомий подшоҳларни, улар атрофидаги амалдорларнинг зулмкорлигини қаттиқ танқид қилган. У подшоҳни ёниб турган оловга, амалдорларни эса кўсовга ўхшатади. Ушалар биргалашиб кишиларнинг хонумонини куйдирадилар.

Шоҳ оташдону оташгира ин мушти авони хаш
Ки баҳри хонумонро сўхтан бошанд аъвонаш
Ҳазар кун, эй авон, аз нолаи мазлуму ашки у
Ки метарсам кунад кори дуон Нуҳ тўфонро.

Маъноси: Шоҳ оташ, унинг яқинлари эса оташкурак, уларнинг иши хонумонларга ўт қўймоқликдир. Эй амалдор, эзилганларнинг ноласи ва кўз ёшларидан эҳтиёт бўл: қўрқаманки (бу нолалар) Нуҳнинг дуоси (сингари) тўфон келтириб чиқармоқлари мумкин.

Жомийнинг кексалик тўғрисидаги қасидаси бундай мисралар билан бошланади:

Сафед шуд чу дарахти шукуфадор сарам
В-аз ин шукуфа ҳамин меваи ғамаст барам.

Маъноси: Бошим худди гуллаётган дарахт каби оқарди. Бу гуллардан йиғадиган ҳосилим ғам меваларидир.

Алишер Навоий Жомийнинг бу қасидасини ўқигач сўз подшоҳларининг биронтасидан ҳам бундай ажойиб қасида эшитмаганман, деб устознинг бу шеърига юксак баҳо берган эди.

Лутфийнинг васияти

Ҳирот атрофида сўлим қишлоқлардан бири Деҳиканор деб аталади. Булоқлардан оқиб чиққан зилол сувга тўла ариқлар қишлоқни оралаб оқади. Унинг тўрт томонини унумдор далалар қоплаган. Ҳавоси мўътадил, кўркам бир жой. Бу ерда ўша даврнинг энг таниқли шоирларидан бири Лутфий яшайди. Лутфийнинг ўзбек адабиётига киритган улуши ғоят улкан. Унинг жонбахш шеърлари ўша вақтдаёқ халқ оғзига тушган. Уларни ҳамон одамлар севиб куйлайдилар.

Навоийнинг ўспиринлик пайтларида ёзган шеърларини тинглаб Лутфий бу йигитнинг буюк шоир эканини англаган эди. Лутфий адабиёт аҳли орасида «Малик ул-калом» («Сўз подшоҳи») деган номга сазовор бўлган. Мўйсафид шоир ўз қишлоғида муқим яшар, кўпда бошқа жойларга чиқавермас эди.

Эрта баҳор. Толларнинг эндигина куртак чиқараётган новдаларидан пўстлоғини шилиб олиб қизлар ўзларига сочпопук қиладилар. Деҳиканор ариқларида тўлиб оқаётган сувлар лойқаланган, кўм-кўк сабза гиламлар йўлларнинг ёқаларига, ариқ бўйлари, яйловларга тўшалган.

Ош вақтида Деҳиканордан иккита эшак минган суворий чиқиб Ҳирот сари йўл олдилар. Улардан бири оқ яктак-иштон устидан авра тўн кийган, соч-соқоллари кумушдек оқ, нуроний юзли кекса бир киши. Унинг ҳамроҳи эса қорача юзли, бўлиқ гавдали, 18—20 ёшлардаги ўрта бўйли бир йигит. Қўринишдан улар устоз, шогирд эдилар. Наҳор шаббодаси гир-гир эсади. Офтоб ёқимли қиздиради. Йўлнинг икки томони дала ва боғлар. Ҳамроҳлар остидаги уловлар жадал йўл босиб борадилар. Гўё улар ҳам баҳор шукуҳини сезиб хурсанд йўрғалаётгандек. Узоқдан қўш ҳайдаётган йигитнинг ашуласи эшитилди:

Мени шайдо қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул
Хору расво қилатурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Йигит ўз юрагини тўлдирган туйғулари, дардларини баён қилиб самимият билан куйлар эди. Унинг шира-

ли овози тингловчиларга ҳузур бахш этиб бепоён дала-
лар узра ёйиларди.

Узгадин кўрма кўзингни ёшини, эй Лутфий
Айни дарё қилатургон бу кўнгулдуру бу кўнгул.

Ҳамроҳлар йўл боса бориб бу қўшиқни мириқиб тинг-
ладилар. Мўйсафид кишининг чеҳрасида мамнуният
белгиси бўлмиш енгил табассум пайдо бўлди.

— Муҳтарам мавлоно, — деди шогирд унга, — бу-
тун бу шеърингизни кўп эшитасиз. Чунки бутун Ҳирот,
балки бутун Хуросон уни куйламоқда. Мўйсафид киши
бу гапни диққат билан тинглади. Аммо жавоб қай-
тармади. Бу киши Лутфий эди. Ёши тўқсондан ошиб
кетган кекса шоир ҳаётнинг инъомларига ҳам, зарба-
ларига ҳам кўп дуч келган, турмушнинг аччиқ-чучугини
хўб тотган эди. Аммо у ўз қалбидан чиққан мисралар-
нинг эл кўнглидан жой олиб кишиларнинг юрагидаги
дардларига таскин бўлмоғи шоир учун улуғ бахт эка-
нини яхши билар эди. Ҳозир қўшчининг қўшиғини тинг-
лаб шоирнинг дили ана шу бахтиёрлик туйғуси билан
тўлган эди. Ҳамроҳлар шаҳар дарвозасидан ўтиб Ҳи-
ротнинг ичига киришди. Вақт чоштгоҳга яқинлашган.
Лутфий дўсти Абдурахмон Жомий ҳузурига келмоқда.
Кекса шоирнинг кўнгли Жомий суҳбатини қўмсаб қолга-
нида ана шундай йўлга тушиб Деҳқанордан Ҳиротга
келар эди. Икки дўст қуюқ суҳбат қуришар, сўнг Лут-
фий кечга томон ўз қишлоғига қайтар эди.

Лутфий ва унинг шогирди Жомий ҳовлисига келиб
тўхтадилар. Хизматчи очиқ эшик олдида меҳмонлар-
ни ҳурмат билан қаршилади. У эшакларни офилхонага
олиб кириб боғлади. Сўнг меҳмонларни ичкарига бош-
лади. Лутфий ва унинг шогирди меҳмонхонага яқин-
лашганда хонадан икки киши чиқиб келишди ва Лут-
фийга одоб билан салом беришди. Улар Жомий ва На-
вой эдилар. Лутфий уларнинг саломига алик олиб сў-
рашар экан, кулиб деди:

Жамолинг шамъина парвона келдим,
Фироқ ўтина ёна-ёна келдим.

Мезбонлар лутф билан айтилган бу байтни табассум
билан тингладилар. Сўнгра Жомий Лутфийга қараб
деди:

Дар дили чокам дарун аз чашми равшан омадӣ
Хона дарбозу ту ҳамчун маҳ зи равзан омадӣ.

Маъноси:

Чок бўлган дилимни ёритиб равшан назар билан келдинг
Хона эшиги очиқ бўлса-да, деразадан кўринган ой
сингари келдинг.

Сўнгра Жомий Лутфийга деди:

— Мир ҳазратларининг ташрифлари сизнинг пойқадмингиздан башорат экан. Ғоят улкан хушнудлик бахш этдингиз, марҳабо, марҳабо.

Навий устозлар мулоқоти пайтида одоб юзасидан гапга аралашмай турар эди. Жомий меҳмонларни меҳмонхонага бошлади. Дастурхон ёзилган мез атрофига барчалари ўлтирдилар. Фотиҳа тортилди. Суҳбат асносида кўп шеърлар ўқилди, ҳазил-мутойибалар бўлиб ўтди. Асосан Лутфий ва Жомий сўзлашар эдилар. Навий аҳён-аҳёнда, хусусан устозлар унга мурожаат этишгандагина гапга аралашар, бошқа вақтларда жим ўтирар эди. Шогирд йигит эса фақат хизматда бўлди, устозлар суҳбатини диққат билан тинглаб борди.

Кун оға бошлаганда Лутфий қайтмоққа чоғланди. Шунда у ўтирган жойида ички чўнтагидан бир қоғоз олиб Жомийга узатди.

— Махдум, сизга атаб бир қасида битган эдим. Шуни марҳамат қилиб бир кўрсангиз. Жомий Лутфийнинг қўлидан қоғозни ҳурмат билан олди ва унда ёзилган шеърни овоз чиқариб ўқий бошлади:

Сизи ҳадиси лабат қути руҳи чони суҳан
Гули руҳат чаман орои бўстони суҳан.

Маъноси:

Хушо, лабингдан чиққан сўзларинг руҳинг қуввати,
сўзнинг жонидир
Юзинг гули ўзи бир чаманки, у сўз бўстониға гўзаллик
бахш этади.

Жомий ўз шаънига айтилган бу қасидани охиригача ўқиди. У қаттиқ таъсирланди. Миннатдорликдан бир оз жимиб қолди-да, сўнг ўзининг самимий туйғуларини ҳазиломуз суратда баён қилди:

— Бундай улуғ мукофотингиз учун ҳар қанча шукргузорлик қилинса оздир. Бу шеър шундай юксак даражада битилганки, бу шеърга жавоб бермоқнинг уҳдасидан чиқа олмасмиз, унга ожизлик қилармиз.

Лутфий кулди. У ҳазилни давом эттириб деди:

— Биз сизнинг ишингизни енгиллаштирамиз. Бунинг эвазига сизнинг кийган эски тўнингизни инъом этмоқни гадолик қилиб сўраймиз.

Ҳаммалари кулиб юбордилар. Жомий қозикда осиг-лик турган, эндигина кийила бошлаган тўнини олиб устоз Лутфийнинг эгнига ёнди.

Деҳканордаги Лутфийга қарашли оддийгина қишлоқ уйи. Унинг эшик ва даричалари ҳовлига қараган. Том орқасида эса катта бир боғ, Куз фасли. Ёш-яланг боғда мева термоқ билан банд. Тўқсон тўққиз яшар кекса шоир Лутфий кўринишдан бардам. У гоҳ ҳовлидан боққа ўтиб мева тераётганлар билан гаплашади, гоҳ боғдан ҳовлига қайтиб уни-буни йиғиштирган бўлади. Баъзан кўчага чиқиб эшик тагидаги супачада ўлтиради. Утган-кетганлар шоирга таъзим қилиб саломлашиб ўтадилар.

Бир кун кечга томон Лутфий меҳмонхонада шогирдлари билан суҳбатлашиб ўтириб, деди:

— Кексалик ҳам қурсин. Бир бошлаган ишни охирига етказмоқ мушкул бўлиб қолар экан. Кеча бир ғазал бошлаб эдим. Матлаини (биринчи байт) битдим. Аммо давоми ёзилган эмас. Шунини Жомийга етказингиз. У киши бу шеърнинг давомини ёзсинлар ва битказиб ўз девонларига киритсинлар. Шогирд устоз қўлидаги қоғозни олди ва ундаги байтни ўқиди:

Ғар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад
Беҳ зонки ба бадхўйи бемеҳри чунин афтад.

Маъноси: Ошиқ дилининг иши бундай бадфеъл, меҳр-сизга тушгандан кўра Чин кофирига тушгани яхшироқдир.

Шу суҳбатдан бир-икки кун ўтар-ўтмас Лутфий дунёдан кўз юмди. Айтилган гап Лутфийнинг Жомийга қилган васияти бўлиб қолди. Улуғ ўзбек шоирининг бу васиятини буюк тожик ижодкори Жомий чуқур ҳурмат билан адо этди. Жомий ўша матлаини давом эттириб бир ғўзал ғазал ёзди ва уни ўз девонига киритди. Бу ғазал куйидагичадир:

Ғар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад
Беҳ зонки, ба бадхўйи бераҳм чунин афтад.

Чоеки бувад тобон хуршид макун чавлон
Ҳайфастки, аз он боло соя ба замин афтад.

Ишқи ту ба меҳри кин ҳарчанд занад қуръа
Мушқилки, ба номи ман чуз қуръан кин афтад.

Ҳарчоки, чаҳад барқе аз оташи ишқи ту
Сад дилшударо шуъла дар хирмани дин афтад.

Меҳроби ҳузур омад моро хати абруят
Дар вай зи хатои мо мапсандки чин афтад.

Ҳар лаҳза занам оҳе бошадки аз ин новак
Сайёран изборам аз чарҳи барин афтад.

Чомӣ чу сухан ронад аз лаъли гуҳар борат
Дар доманаш аз дида дурҳои самин афтад².

Маъноси: Ошиқ дилининг иши бундай ёмон феълли, меҳрсизга тушгандан кўра Чин кофирига тушгани яхшироқдир. Қуёш ёритиб турган жойда ўралашаверма, ўшандай баландликдан ерга соя тушмоғи ҳайфдир. Сенинг севгинг ё меҳр ё душманликдан қуръа (фол) очадди. Эссизки, ҳаминша менинг номимга душманликдан бошқа қуръа чиқмайди. Қай ерда сенинг ишқинг оловидан чақмоқ чақнаса, юзлаб дил берганларнинг дин хирманини ўша чақмоқлар куйдириб юборади.

Эгма қошларинг биз учун ҳузур меҳроби бўлди. Улар бизнинг хатоимизни кўзда тутиб чимириладилар.

Ҳардам оҳ чекаман. Зора бу ўқлардан менинг тескари иқболли юлдузим юксак осмондан тушиб кетса.

Жомий сенинг гавҳар сочувчи лабларинг тўғрисида сўзлаганида кўздан этагига дурлар (яъни кўз ёшлари дўл сингари) тўкилаверади.

Жомийнинг ўзбек тилини (бу вақтда туркий деб аталган) яхши билгани аниқ. Навоий ўз «Ҳамса»сини тугаллагач, уни олиб келиб Жомийга кўрсатган. Жомий бу асарни ўқиб чиқиб, унга юксак баҳо берган. Умуман Жомий Навоийнинг шеърлари, насрий асарларини жуда қадрлар эди.

XIX аср охири XX аср бошларида Тошкентда нашр этилган шеър тўпламларида Жомий таҳаллуси билан ёзилган уч ғазал келтирилади³. Улардан иккитаси ўзбек тилида ёзилган. Биттаси ширин-шакар услубида — бир мисраси тожикча, бир мисраси ўзбекча ёзилган. Қуйида шу ғазалларнинг биринчи байтини келтирамиз:

Зулфинг ҳасли тушгали шўрида бошқа
Ғам бошқа ўлдирур мени ҳижрони бошқа...

Ҳажр ўтига қўймагил, кўксимда кўлдур доғлар
Мутлақо кўчгай еридин нолишимдин тоғлар...

² Абдураҳмон Чомӣ. Ҷ. I. саҳ. 297.

³ Бу шеърлар проф. Е. Э. Бертельснинг «Жомий» китобида келтирилган. — Бертельс Е. Э. Навои и Джами. М., 1965, с. 228.

Эй лабат пурхандаву чашми сиёҳат мастхоб
Икки зулфинг орасида ой юзингдир офтоб..

Жомий тахаллуси билан ёзилган бу ғазаллар Абдурахмон Жомийникими ёки шу тахаллусда ёзган бошқа шоирникими ҳали аниқланган эмас. Аммо XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган ўзбек шоираси Жаҳон отин Увайсийнинг «Зулфинг хаёли тушгали шўрида бошқа» деб бошланадиган ғазалига назира қилиб бир ғазал ёзгани, яна ўша шеърга мухаммас боғлагани маълум. Демак, Жомий тахаллусли ушбу ғазал XIX аср биринчи ярмидаги Увайсий мансуб бўлган Қўқон муҳи-тида кенг ёйилган бўлиб чиқади.

Уч девон

Етмиш икки яшар мўйсафид шоир бутун умр ёзган шеърларини тартибга солмоқ билан банд. Жомий ҳар куни саҳарда туради. Лозим-омада ишларни адо этгач, ёзув мезига ўтиради. Қишин-ёзин унинг иш тартиби шундай. Эрталабдан то кун оғунига қадар оз-оз та-наффус қилиб ёзув билан банд бўлади. Бу пайтларда унга ҳеч ким халал бермайди. Ҳатто суюкли ўғилчаси Зиёвиддин Юсуф ҳам унинг ҳузурига кирабермайди. Фақат Алишер Навоийгина Жомий ҳузурига кирмоғи мумкин. Жомий ўзининг қадрдон дўсти ва шогирди буюк ўзбек шоирини жондан ортиқ қадр қилади. Уларнинг суҳбати ҳар доим ўзаро самимий эҳтиром ва муҳаббатнинг олий кўриниши эди.

Бугун ҳам шундай бўлди. Нонуштадан кейинги иш пайти. Жомий бир қисм шеърларини ҳозиргина кўчириб ёзиб тугатди. У ҳамма шеърларини ёзилган вақтига қараб жамламоқда, уларни ўзининг равшан ва гўзал насх хати билан кўчириб ёзмоқда. Жомий кўлёмани кўриб чиққач, кўз ойнагини кўзидан олди. Тиниққан кўзларини рўмол билан артди. Шу вақтда хонага Навоий кириб келди ва устозга салом берди. Жомий дарҳол ўлтирган еридан турди. Икки дўст қизғин сўрашдилар. Сўнг кўрпачаларга ўлтириб фотиҳа тортишди. Суҳбат бошланди.

— Имом Али Мусо ар Ризо зиёратларига бориб эрдим, — деди Навоий, — шаҳарга қайтар-қайтмас ўзларининг зиёратларига ошиқдим.

— Хўб қилгансиз, — деди Жомий табассум билан, — аммо сиз бўлмаган кунларингиз Хирот ҳам, кўнгул уйи ҳам ҳувиллаб қолган эди.

— Шунинг учун иш билан овуниб анча баракали самараларга эришган кўринасиз.

— Ҳаққа рост, — деди Жомий. — Учинчи девонга тартиб бермак тугалланди, муқаддима ҳам ёзилиб битди.

Жомий мез устидаги ҳозиргина ёзиб тугалланган қўлёзмани олиб Навоийга узатди. Навоий устоз қўлидан қўлёзмани олиб кўзига суртиб, сўнг ўпиб, шундан кейин қўлида тутганича аста варақлай бошлади. Унинг кўз олдида жонбахш мисралар тўла саҳифалар жилваланар эди. Устоз шоирнинг ўз қўли билан битилган ягона муборак нусха. Навоий бу шеърнинг деярли барчасини ўқиган, кўпларини ёд ҳам билар эди. У қўлёзма билан танишиб чиққач, уни оҳиста мез устига қўйди-да, сўнг Жомийга деди:

— Мир Хисравдан ўзга назм аҳлининг бирортаси мутааддид (ададланган, алоҳида-алоҳида, аммо бири бири билан боғлиқ — А. Қ.) девон тартиб қилганини эшитмаганмиз. Аммо улар бу девонларнинг ҳар қайсисига бир муносиб от қўйганлар. Сиз ҳам агар бу девонларга ўзига ярашадиган отлар қўйиб чиқсангиз қандай бўлур экан?

Жомий озгина ўйланиб турдида, сўнгра маъқул дегандай бош силкиб деди:

— Бу мақбул маслаҳатдир. Девонларга от қўйганим бўлсин.

Шу суҳбатдан сўнг икки-уч кун ўтди. Навоий яна устоз зиёратига келди. Жомий одатдагидек уни қувонч билан қарши олди. Улар иш хонасига киришди. Бу ерда Жомий Навоийга бир китобни олиб узатди. Бу Жомийнинг бир муқовага жам қилган уч девони эди. Унда девонларнинг отлари кўрсатилган. Китоб дебочасида Жомий бу девонга ўзининг барча ёзган қасида ва ғазалларини, қитъа ва рубоийларини киритганини ёзади. Девоннинг тузилган вақти 887/1482—83 йилга тўғри келади. Яна шу дебочада Навоийнинг таклифи билан бу девон уч китобдан иборат қилиб тузилгани ва уларга алоҳида-алоҳида от қўйилгани айtilган. Биринчи девонга ёшлик йилларида ёзилган шеърлар жамланган. Унинг номи «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшлик овози»). Иккинчи девон стуклик йилларида йиғилган ҳаёт тажрибаси маҳсулларида ташкил топган. Шунинг учун унга «Воситат ул-иқд» («Марварид шодалари») деган от берилди. Учинчи девонга ҳаётининг охири дамида ёзилган шеърлари киритилди. Шунинг учун бу девон «Хотимат ул-ҳаёт» («Турмуш якунлари») деб номланди.

«Баҳористон»

Жомийнинг «Баҳористон» деб аталган насрий асари 1486/87 йили ёзилган. У таълим-тарбияга оид. Бу китобда ёзувчининг ахлоқий, фалсафий қарашлари ғоят содда, тушунарли равишда мукаммал бадиий ифодасининг топган⁴. «Баҳористон» саккиз бобдан иборат. Ҳар бир бобда олимлар, мутафаккирлар, йирик ҳокимият эгалари фаолиятига оид ибратли ҳикоялар бор. Баланд ҳимматлилик, севги, садоқат, вафодорлик, тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, ҳалоллик каби фазилатларнинг ташвиқи бу ҳикояларда бош ўрин тутди.

Бир донишманддан:

— Одам қачон овқатга шошилади? — деб сўраганлар. У эса:

— Бадавлат оч қолиб ичи ачишганда, камбағал эса овқатга етишганда, — деб жавоб берган.

Ҳақимлар айтадиларки, адлдан жаҳон ободон, ситамдан эса вайрон. Адл чироғидан минг фарсанг жойлар рўшнолиқ олар; ситам эса минг фарсанг ерга қора соя солар.

Дўстлик, қардошлиқни улуғловчи ҳикоя ва хулосалар ҳам «Баҳористон»да алоҳида ўрин олган.

Дил агар ногаҳон ғамга учраса
Ғамхўр дўстинг бўлса у ғам эмасдир.
Қулфат куни содиқ дўстларинг керак
Бахтли кунда дўстлар ҳеч ким эмасдир.

Шоирларга бағишланган еттинчи бобда Жомий улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий тўғрисида бундай деб ёзади: «Бизнинг замонамиз бу соҳибдавлат вужуди ила мушаррафдир. У ўз мартабаси, улуғлиги, шоҳга яқинлиги, шунингдек Оллоҳ ато этган ва ўқиш, ўрганиш билан орттирилган илму дониш ва ақлу заковат билан шеърлари ҳусни камоли учун ҳар қандай мақтовдан юқори турса-да, ўзини паст тутиб шеър аҳли жамоасига қўшилди ва бошқаларга ҳам пардани орадани кўтариб шеърят йўлини очиб берди. Аммо ҳаққониятини айтганда у мана шу анжуманларнинг барчасига бошлиқ ва шеър аҳли сардафтарида номи битикли».

«Баҳористон»да улуғ Шарқ шоирлари Рудакий, Дақиқий, Унсурий, Асжадий, Фаррухий, Фирдавсий ва

⁴ «Баҳористон»нинг ўзбекча таржимаси 1979 йилда Тошкентда нашр этилган. Таржимон Шоислом Шомухамедов. Кўчирмалар шу таржимадан олинган.

бошқалар тўғрисида қисқача, ammo мароқли маълумотлар бор.

«Баҳористон» ўзи унча катта бўлмаса-да, қомусий бир асардир. Унда китобхон ҳаёт дарсини ўқийди, алломалар ижоди тўғрисида тасаввур пайдо қилади, эзгулик таълимини олади.

Тафаккур излари

Жомийнинг айрим асарлари турли фан соҳаларига оид. Чунончи «Нақши фусус» («Узук кўзларининг беаги»), «Нақдун нусус» («Аниқланган далиллар»), «Лавомеъ» («Шуълалар»), «Ашиъатул ламаъот» («Шуълалар зиёлилари»), «Таҳқиқул мазоҳиб» («Мазҳабларни аниқлов», араб тилида ёзилган) каби асарлар фалсафага доир асарлардир. Жомий буларда ўзи мансуб бўлган суфийлик таълимотининг моҳиятини баён қилади. Унинг инсонни улуғловчи таълимот эканини бирма-бир очиб беради.

Жомийнинг бир қатор асарлари араб тили қоидалари, шеър назарияси, мусиқа назариясига тааллуқли. Жомий ёзган катта бир тазкира «Нафақат ул-унс» эса Шарқ мутафаккирларининг турмуши, шахсий фазилатларига оид ғоят муҳим ва қизиқарли маълумотларни ўзида жам этган.

Жомий билан Навоийнинг ўзаро олиб борган суҳбатлари, ҳамкорлиги кўпгина муҳим асарларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор»и Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ини ёзмоққа илҳомлантирганини юқорида айтиб ўтган эдик. Ундан олдин ҳам бундай ҳамкорлик муттасил давом этган.

1476 йил. Навоий одатдагидек устоз Жомий зиёратига келди. Улар ишхонасида суҳбатлашиб ўтирган пайтда сўз орасида Навоий деди:

— Хўжа Абдуллоҳ Ансорий⁵ тариқат асҳоби ва шариат арбобидан юз кишини беш табақага бўлиб, улар тўғрисидаги гапларни «Табақоти машойихи суфийя» («Суфий шайхларининг табақалари») китобида жам қилганлар. Бу хўб иш бўлгон. Ҳамиша ўқиб кўп баҳра топадур киши.

Жомий ҳам бу китобга меҳр қўйган ва уни қайта-қайта ўқиган эди. Шунинг учун унинг жавоби худди Навоийнинг айтган сўзларининг давомидек бўлди.

— «Табақот»ни аввало Шайх Суллабий Нишопу-

⁵ Ҳиротлик олим, шоир ва мутафаккир (1006—1088).

рий⁶ ёзган. Хўжа Абдуллоҳ Ҳисорий шу китоб асосида ўз шогирдларига дарс ўқиган эканлар. Устоз Ансорий уни ўз билганлари асосида муттасил тўлдириб ва таҳрир этиб борганлар. Натижада тамом янги бир китоб вужудга келган. Уни Ансорийнинг шогирдларидан бири қоғозга туширган.

— Шайх Фаридуддин Аттор⁷ ҳам ўзининг «Тазкират ул-авлиё» китобида шу масалаларни ёритган. Ҳар иккала китоб табоқати сўфийя бўйича муҳим маълумотларга бой.

— Аммо,— деди Жомий жилмайиб,— бу иккала китобда ҳам кўп уларга муосир (замондош) бўлган азизлар тўғрисида гап йўқ.

— Яна,— деди Навоий устоз сўзини қувватлаб,— улча ўзларидин бурунги замондаги машойиҳдур, барчасининг зикрин қилмайдурлар; ўзларини ҳам битмайдурлар. Ўзларидин тўрт-беш юз йил ўтган улуғлар тўғрисида ҳам сўз айтмаганлар.

Орага озгина сукут чўкди. Сўнг Навоий одоб билан Жомийга таклиф қилди:

— Ҳеч ким ўша бузругворларнинг ҳаммасини бир жойга жам этиб бир китоб ёзмаган. Иш шу алфозда бораверса ул азизларнинг оти унутилғай. Шунинг учун, устоз, ўзингиз саъй этиб шу китобни яратсангиз қандай бўлур экан?

Навоий анчадан бери бу таклифини Жомийга айтмоқ нияти бор эди. Аммо айтмоққа ботина олмай келар эди. Охири у кўнглидан ўтқаздики, ахир бу орзуни ўзинг билан бирга гўрга олиб кетасанми, умрга ишонч йўқ. Уларга арз қилмоқ авло эмасми. Энди у устозга таклифни айтарга айтдию, унинг қандай қабул этилмоғининг андишасида ўйланиб қолди.

Жомийнинг чеҳрасидаги табассум аримади. Аксинча, унинг юзида мамнуният белгилари кўринди. У Навоийга кулиб боқиб деди:

— Худди иккимиз бир хил фикр қилгандай эканмиз. Шу мулоҳаза қанча вақтдан бери менда ҳам туғилган эди.

Навоий енгил тортди.

Жомийнинг Шарқ фалсафаси, тафаккури тарихида муҳим ўрин тутган мутафаккирлар тўғрисидаги китобининг юзага келиши шундай бошланган эди. Жомий бу

⁶ Йирик мутафаккирлардан бири, вафоти 1022/236 й. — А. Қ.

⁷ Шоир ва мутафаккир. «Мантиқ ут-тайр» достонининг муаллифи, вафоти 1230 й. — А. Қ.

китобни икки йил ичида ёзиб битирди. Бу асар «Нафаҳотул унс мин ҳазаротул қудс» деб номланди. Бунинг таржимаси «Муқаддас ҳузурлардан эсан дўстлик шабодалари» бўлади.

Жомий мансуб бўлган суфийлик йўналиши Шайх Баҳовиддин Нақшбандий номи билан боғлиқ. Шунинг учун уни Нақшбандийя деб юритадилар. Бу таълимотга кўра ҳар бир киши ўз меҳнати билан кун кўрмоғи, демак, жамият ҳаётидан узилмаслиги керак. Киши меҳнат билан тирикчилик қилгани учун узлатга чекинмоғи мумкин эмас. У халқ билан бирга яшамоғи шарт. Бу таълимот кундалик турмушда ғоят камтаринлик билан яшамоқни, фақат тириклик учун лозим бўлган нарсаларгагина эга бўлмоқни тақозо қилади. Бойлик тўплаш, молу давлатга интилиш, молпарастликни қаттиқ қоралайди. Нақшбандийлик ислом доирасидадир. У ҳеч қачон мусулмончилик одатларидан четлашган эмас, айниқса ҳеч қайси йўсинда унга ўзини қарама-қарши қўйган эмас.

Айни замонда Жомий ва унинг маслакдошлари риёкор руҳонийларга, мутаассиб жоҳилларга, дин ниқоби остида элни талаб бойлик орттиришга ҳаракат қилувчи юлғич ва товламачиларга қарши кескин кураш олиб борганлар; ясама шайхлар, фирибгар муттаҳамларни қаттиқ ғазаб билан танқид қилганлар. Жомий таркидунёчиликни тарғиб этувчи мутаассиб шайхнинг устидан кулиб, бундай деб ёзган:

Зи шайхи чилланишин дур бошу чиллаи вай
Қи ҳаст чиллаи вай сардгар зи чиллаи дай.

Маъноси:

Чиллада ўлтирувчи шайхдан ва унинг чилласидан қоч,
Чунки унинг чилласи дай (қиш ойн) чилласидан ҳам
совуқроқдир.

Жомий мусулмонлар ўртасида авж олган сунний ва шиа мазҳаблари ўртасидаги нифоқни қаттиқ қоралаган. Чунки ўз эътиқодига кўра умуман инсонни улуғлаган; дини, тили, ирқини фарқ қилмаган ҳолда кишилар онгига чин инсоний фазилатларни сингдирмоққа интилан мутафаккир учун сунний-шиа низоси мутлақо ёт ва нафратли эди. Шу фикрни ифодалаб Жомий ёзган:

Эй муғбачан даҳр, бидеҳ, чоми майам
Комад зи низоъи суннийи шийъа қайам
Гўяндки, Чомие чин мазҳаб дорӣ
Сад шукрки, саги суннийю хари шийъа найам,

Маъноси:

Эй давр соқийси, менга май тўла жом тут,
Чунки сунний ва шиа жанжалидан кўнглим айнаяпти
Сўрайдиларки, Жомий сен қайси мазҳабдансан?
Юз шукрки, нт сунний ёки эшак шиа эмасман!

Риёкор шайхларни танқид қилиб Жомий бундай қаҳрли мисралар яратган.

Шайхи худбинки, ба ислом баромад номаш
Нест чуз зарқу риё қондаи исломаш...
Фигон зи аблаҳий ин харони бедуму гўш
Ки чумла шайхтарош омаданду шайхфуруш

Шаванд ҳар ду рўзе муриди нодоне
Ниҳи зи дину хирад, холӣ аз басирату хуш.

Маъноси:

Худбин шайх ўзига ислом номини олиб олган
Ислом қондаларини алдов йўли билан қўллайди холос...
Бу думсиз ва қуролсиз эшакларнинг аблаҳлигидан дод.
Улар шайхларни ясайдилар ва шайхларни сотадилар.

Ҳар икки кунда нодон муридларни овлайдилар
Улар динсиз, ақлсиз, кўрмоқ ва фахрламоқдан ожиз
(кимсалардирлар).

Дин номини сотиб юлғичлик қилувчи мунофиқ фириб-гарлар, жоҳил ва нодон шахсларни Жомий ана шундай қаттиқ танқид остига олган. Бу келтирилган мисоллардан Жомий умуман динга, исломга қарши бўлган экан, деб хулоса қилмоқ тўғри бўлмайди. Жомий бу ерда динга эмас, дин номидан иш тутиб ўз шахсий манфаатини кўзловчи алдамчилар, мунофиқ шайхлар, уларга эргашган нодон ва бефаҳмларга қарши чиқмоқда. Жомийнинг подшоҳлар номига ёзган қасидалари бор. Лекин Жомий ҳеч қачон сарой шоири бўлмаган. Шоир ўз қасидаларида подшоҳни адл, инсофга, эзгуликка даъват қилган:

Навбар дарахти аз чамани адлу боғи мулк
Теша макун зи зулму ба он беҳи худ макон.
Бош аз шукуфай караму адл, зеби боғ
Бош аз самари чуду ато, равнақи чаман.

Маъноси:

Сен адл чамани, мулк боғидаги ёш дарахтсан
Зулмдан теша ясаб у билан ўз томирингни қирқмагин
Карам гунчаси, адолат боғининг зеби бўлгин
Бағишлов, яхшилик қилмоқ меваси билан у чаманга
равнақ бергин.

Жомий қасидаларини подшоҳларга бағишлаб ёзар экан, улардан ҳеч қачон бирон инъом ёки мукофот кутиб ёзган эмас. Лекин Жомийнинг элу юртдаги баланд нуфузи, обрў эътиборини яхши билган ҳукмронлар шоирга кўп катта совғалар йўллар эдилар. Жомий бундай совғалардан ҳеч қачон ўзи фойдаланган эмас. Уларнинг ҳаммасини элу юрт, одамлар учун сарф қилган. Масалан, Жомий Ҳирот яқинидаги Хийбон деган жойда ўша маблағлар ҳисобига икки мадраса ва хонақоҳ, Жомда эса масжид қурдирган. Ер сотиб олиб ўша жойларга вақф қилиб берган. Ўзи эса жуда оддий, эл қатори турмуш кечирган. Шоирнинг энг яхши кўрган машғулоти китобхонлик, энг азиз тутган нарсаси китоб бўлган. Жомий китобни улуғлаб бундай деб ёзган:

Хуштар зи китоб дар чаҳон ёрӣ нест
Дар ғамкадан замона ғамхорӣ нест.
Ҳар лаҳза азу ба ғӯшан танҳой
Сад роҳатаст ва ҳаргиз озорӣ нест

Маъноси:

Дунёда китобдан ёқимлироқ дўст йўқ
Замон ғамхонасида (ундан ортиқ) ғамхўр йўқ.
Ҳар лаҳза, ёлғизлик бурчагида ундан юз роҳат бору,
ҳеч қачон озор йўқ.

Жомий мансуб бўлган нақшбандийлик йўналишининг фалсафий асосларини яратган олим Шайх Муҳиддин ибн ал Арабий (1165—1240) эди. Унинг «Фусус ул-ҳакам» («Ҳақимлар узукларининг кўзлари») асарида дунёни пантеистик жиҳатдан изоҳлов асослари баён этилган. Аммо бу асар ғоят мураккаб образлар билан тўла бўлганидан уни тушунмоқ қийин эди. Кейинчалик Фахриддин Ирокий (1217—1289) бу асарни шарҳ этувчи «Ламаъот» («Шуълалар») китобини ёзди. Навоийнинг илтимосига кўра Жомий «Ламаъот»ни шарҳловчи бир асар ёзди. Унга «Ашиъотул ламаъот» («Шуълалар зиёлари») деб от қўйди. Жомийнинг фалсафий мазмундаги бу асарида инсоннинг юксак даражаси, барча мавжудот ичида энг шарофатлиси инсон экани ифода этилган. Инсон ўзининг баланд даражасига муносиб бўлмоғи, инсонга нисбатан эса ўшандай муносабат зарурлиги уқтирилади. Жомийнинг яна бир бошқа асари «Нақши фусус» («Узук кўзларининг безаги») ҳам худди шу мавзуда, шу асарга шарҳ сифатида ёзилган.

«Шарҳи рубоиёт» асарида Жомий ўз дунёқараши-
нинг барча асосий принципларини, пантеистик фалса-

фий қарашларнинг моҳиятини бадий образларда тас-
вирлаган; ҳар бир образнинг фалсафий маъносини
очиб берган, уларни изоҳлаб чиққан⁸. Булардан ташқа-
ри Жомий шеър қондалари, қофия ва вазн тўғрисида,
муаммоларни ечув усуллари, мусиқа назарияси тўғриси-
да асарлар яратган. У араб тили грамматикаси, форс
тили грамматикасини ёзган, ўзига хос арабча-форсча
луғат тузган.

Ёзишмалар

Жомий ўз даврининг мўътабар зотлари билан тез-
тез хат ёзишиб турган. Хусусан Жомий билан Навоий
ўртасидаги ёзишмалар ғоят диққатга сазовордир.

Навоий Марвда экан пайтида Жомийга бир тўртлик
ёзиб Ҳиротга юборди. Унда Навоий ўз устози ва дўсти-
га садоқат, ҳурмат ҳамда соғинч ҳисларини баён этган.
Бу тўртлик форс тилида битилган:

То дур фитода сарам аз хоки дарат
Ҳар сўз диҳам ба номае дарди сарат
Беҳуд гардам чу нома ояд зи барат
Ман беҳабар аз нома, чи донам хабарат

Маъноси:

Эшигинг тупроғидан бошим узоқлашгандан бери
Ҳар кун сендан бирор хат кутиб интиқмен.
Агар сендан бир хат келса (шодликдан) хушимни
йўқотаман
Хат келмаса қандай қилиб сендан хабар ола биламан.

Жомий бу нома — тўртликни олгач, Навоийга бундай
жавоб ёзиб жўнатган:

З-он дамки, фитод иттифоқи сафарат
То буки кунам гаҳе ба хотир гузарат
Гар мурғ парад ба суи ту ё бод вазад
Ҳоҳам диҳам ба номае дарди сарат

Маъноси:

Сафаринг бошланган дамдан бери
Сени хотиримда тутаман, гоҳо ҳидингни излайман.
Агар сен томонга қуш учса ёки шамол елса
Улар орқали сенга нома йўллаб бош оғринингга даво
қилсам дейман.

---

⁸ Жомий яратган илмий-фалсафий асарларнинг қисқача маз-
муни ва моҳияти тўғрисида қаранг: Бертельс Е. Э. Навои и
Джами. М., 1965, с. 240—249.

Бундай шеърӣй ёзишмалар Навоӣй билан Жомӣй ўрта-ларарида кўп содир бўлган. Аммо улар ўртасида бошқа хил ёзишмалар ҳам бўлган. Жомӣй Навоӣйга турли қисқа-қисқа хатлар ёзиб ундан давлат арбоби сифатида кўп муҳтож одамларнинг эҳтиёжига чора топмоқни сўраб турган. Навоӣй устозининг ўз қўли билан битилган ҳар бир хатини доимо сақлаб қўйган экан. Улар ҳозир илм аҳлига «Навоӣй альбоми» номи билан маълум. Бу мактублар ва альбомдаги бошқа хатлар таржима қилинган ва алоҳида китоб ҳолида нашр этилган⁹. Жомӣйнинг мактублари унинг ўзи томонидан тузилган «Муншаот» («Ёзишмалар») тўпламида ҳам жам этилган. Жомӣйнинг мактублари ҳам шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишда, ҳам у яшаган даврдаги ижтимоӣй-маданий ҳаёт билан яқинроқ танишишда катта аҳамиятга эга.

Жомӣй асарлари қўлёзмалари

Жомӣй асарларининг деярли барчаси бизгача етиб келган. Бу асарларнинг қўлёзма нусхалари Душанба, Тошкент, Боку, Ленинград шаҳарларида ва бошқа жойлардаги кўпгина кутубхоналарда мавжуд. Жумладан Тожикистон Республикаси ФА нинг Қўлёзмалар бўлимида сақланаётган 828 рақамли қўлёзмада Жомӣйнинг ҳар учала девони жамланган. 1783/84 йилда кўчирилган бу қўлёзма Жомӣй асарларининг энг яхши нусхаларидан биридир. Жомӣй девонининг XVI асрда кўчирилган яна бир қўлёзма нусхаси Душанба шаҳаридаги Фирдавсий номли давлат кутубхонасида сақланади. Жомӣй асарларининг қўлёзмалари ичида энг қимматлиси унинг «Куллиёт»и («Тўла асарлар тўплами»)дир. Бу қўлёзма Жомӣй ўзи тузган нусхадан кўчириб ёзилган. Унга ўзи дебоча ёзган. 631 варақдан иборат бу куллиётда Жомӣйнинг ўттиз саккизта асари бор. Куллиётни Муҳаммад ал Қотиб ал Ҳаравий 1503 йили кўчириб ёзиб тугаллаган. Бу китоб чиройли насх хатида ёзилган. У Ўзбекистон Республикаси ФА нинг Беруний номли Шарқшунослик институтидадир. Жомӣй девонининг яна бир мукамал нусхаси Ўзбекистон Республикаси ФА Ҳамид Сулаймон номли Қўлёзмалар институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Бу девон қа-

⁹ Письма-автографы Абдурахмана Джами из «Альбома Навоӣй». Ташкент, 1982. Введение, перевод, примечания и указатели А. Урипбаева.

лин ипак қоғозига чиройли майда настаълиқ хати билан ёзилган. Котиби Маҳмуд Заррин қалам. 1503 йили кўчириб ёзиб тугалланган. Бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида Жомий қаламига мансуб 46 та асарнинг 531 та қўлёзма нусхаси ҳам бор. Шулардан 4 таси Жомийнинг ўз қўли билан ёзилган (автограф). Яна Жомий мактубларининг 334 таси ҳам шу институт фондидадир¹⁰. Ўзбекистон Республикаси ФА Қўлёзмалар институтида ҳам Жомий асарларининг юзга яқин қўлёзмалари бор. Улар орасида юқорида кўрсатилган девондан ташқари «Ҳафт авранг», унга кирган «Тухфат ул-аҳрор», «Юсуф ва Зулайхо», «Ашиётул ламаёт» ва бошқа дostonларнинг қўлёзмалари ҳам бор. Галдаги вазифа бу беҳад қимматбаҳо меросни асраб, авайлаб синчиклаб ўрганувдан иборатдир.

Буюк шоирнинг порлоқ хотираси

Абдурахмон Жомий 1492 йили 8 ноябрда Ҳирот шаҳарида вафот этди. Унинг мотамига доир барча тадбирларга Навоий бош-қош бўлди. Буларнинг тафсилоти Навоийнинг «Хамсат ул-мутахаййирин» асарида келтирилган.

Улуғ шоир ва мутафаккир Абдурахмон Жомийнинг порлоқ хотираси асрлар давомида авлодлар қалбида яшаб келмоқда.

Жомий ижодини ўрганиш, таҳлил этиш, унинг бой ижодини кенг халқ оmmasига етказиш борасида совет адабиётшунослиги томонидан кўп ишлар амалга оширилди. 1964 йил декабрь ойида Душанба шаҳарида Жомийнинг 550 йиллигига бағишлаб катта тантаналар ўтказилди. Шаҳар марказидаги янги солинган Жомий номидаги Санъат саройида 14 декабрь куни катта адабий кеча бўлиб ўтди. Унда Жомий ижоди тўғрисида кўп илҳомли сўзлар айтилди. Бадий қисмда Ўзбекистон делегацияси томонидан совға қилиб келтирилган «Тарих саҳифалари» ҳужжатли фильми намойиш қилинди. Унинг сценарий муаллифи О. Агишев, режиссери Н. Раҳматуллаева эдилар. Бу фильм Тошкентдаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди, ундаги Жомий

---

¹⁰ Шу институт фондидаги Жомий асарлари қўлёзмаларининг каталоги А. Уринбоев ва Л. Елифанова томонидан тузилган ва нашр этилган. Тошкент, 1965.

асарларининг қўлёзма нусхалари тўғрисида ҳикоя қилади.

Юбилейга бағишлаб «Тожикифильм» киностудияси ҳам Жомий тўғрисида икки қисмли ҳужжатли фильм яратди. 15—16 декабрь кунлари Тожикистон Республикаси Фанлар академиясининг мажлислар залида Жомий 550 йиллигига бағишланган илмий сессия бўлиб ўтди. Унда Москва, Тожикистон, Ўзбекистон, Грузия, Озарбайжон олимлари Жомий ижодиётига оид илмий докладлар қилдилар. Юбилейга атаб Душанбада беш китобдан иборат Жомий куллийети нашр этилди, унга атаб бир қанча китоблар чоп этилди. Тожикистондаги барча рўзнома ва ойномалар Жомий тўғрисида мақолалар, бадий асарлар эълон қилдилар.

Ўзбекистонда Жомийнинг 550 йиллигига бағишланган тантаналар ўша йили Тошкент ва Самарқандда ўтказилди. Тошкентдаги Навоий номли опера ва балет театрида катта адабий кеча бўлиб ўтди. Жомий шеърлари ўзбек тилида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. «Искандар хирадномаси», «Баҳористон» китоблари ўзбек тилида босилиб чиқди. Жомийга бағишланган рисола, мақолалар эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Навоий ва Жомий» тўпламини, Жомий қўлёзмаларининг каталогларини нашр этди. Жомийга бағишлаб ўтказилган барча тадбирларда у билан бирга буюк Алишер Навоий ҳам ҳамшира тилга олинди. Бу тадбирлар ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги биродарона қардошлик ва бирдамликнинг чин намоиши бўлди. Кейинроқ Самарқанд шаҳарида ўрнатилган Жомий ва Навоийнинг биргаликдаги ҳайкали ҳам ана шу биродарликнинг тимсоли сифатида қад кўтаргандир.

1989 йилда мамлакатимиз жамоатчилиги буюк тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомийнинг 575 йиллигини нишонлади. Асрлар ўтади. Халқларни бирдамлик ва биродарликка чорлаган, инсон ва инсонийликни улуғлаган бу ижодкорнинг муборак номи абдий яшайди. Унинг мўътабар сиймоси ва нурли ижоди назм ва тафаккур қуёши сифатида маърифат дунёсига чароғонлик бахш этиб порлай беради.

МУНДАРИЖА

Янги асар.	3
Ижодкорнинг ҳаёт йўли	10
Эзгулик ташвиқи	13
«Юсуф ва Зулайҳо» ⁶	16
«Лайли ва Мажнун»	18
«Искандар хирадномаси»	21
«Силсилат уз-заҳаб»	24
«Саломон ва Абсол»	25
Жомий лирикаси	28
Лутфийнинг васияти	31
Уч девон	36
«Баҳористон»	38
Тафаккур излари	39
Ёзишмалар	44
Жомий асарлари қўлёзмалари	45
Буюк шоирнинг порлоқ хотираси	46

Азиз Пулатович Каюмов

СОЛНЦЕ ПОЭЗИИ И РАЗУМА

(к 500-летию смерти А. Джами)

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Х. Зарипова*
Техмуҳаррир *Р. Лушникова*
Мусаҳҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 5965

Теришга берилди 30.12.91. Босишга рухсат этилди 24.02.92. Қороз бичими 84×108^{1/2}. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма т. 2,52. Ҳисоб-нашриёт т. 2,5. 5670 нуска. Буюртма 22. Баҳоса 2 с.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.